

ՀԱԼԷՊԻ ԳԱՆՁԱՏԱՆ ՄՐԲԱԶԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՄԱՄՆԱՏՈՒՓԵՐԸ¹

ՎԱՐԴԻ ՔԵՇԻՇԵԱՆ
Vartyk@armenia.com

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

«Գրեցաւ ժողովրծու գրգունքս ի մեծահռչակ քաղաքս որ է Բերիայ որ կոչի Հալ[է]յալ քնդ հովանեաւ Սր. Ա[ստուա]ծածնին, ի բուականութե[ա]ն Հայոց ՉՃՀԸ (1429/1329)², ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս ի հայրայայտութե[ան] տեառնն Յակոբայ եւ ի թագաւորութե[ան] տղայ Լեւոնի որդի Աշին թագաւորի գրեցաւ ձեռամբ նուաստ եւ սուտանուն ք[ա]հ[ա]ն[ա]յի Ստեփանոսի. որք կարդայք կամ աւրինակէք մեղաց թողութիւն խնդրեցէք մեղաւորիս եւ Ա[ստուա]ծ մեզ եւ ձեզ ողորմեցի. ամեն...»:

Ահա այն բանալի լիշատակարանը, զոր կը կարդանք 1329ին Հալէպ գրչագրուած ժողովածու մատեանի 177րդ թերթին վրայ: Հալէպահայ գաղութի սկզբնաւորման առումով ամենամեծ կարեւորութիւն ունեցող այս ձեռագիրը կը վկայէ, թէ ժԳ.-ժԴ. դարերուն արդէն, Հալէպի մէջ կար կազմաւորուած հայ գաղութ, որ ունէր իր ինքնուրոյն եկեղեցին: Թէպէտ պատմական անուղղակի տուեալները կը վկայեն, շատ աւելի վաղ ժամանակներէն ո՛չ միայն Հալէպի, այլեւ շրջակայ գիւղերու եւ բերդերու մէջ կայք հաստատած հայ բնակչութեան գոյութեան մասին, սակայն վերոյիշեալ գրաւոր վկայութիւնը ամէնէն վաւերականն է:

Յայտնի է, որ Հալէպի հայկական գաղթօճախը կազմաւորուած է ժԴ.-ժԵ. դարերուն՝ հաւանաբար իբրեւ հետեւանք Արեւմուտք-Արեւելք ցամաքային առեւտուրի վերաշխուժացման³: Իբրեւ հայկական գաղթափայր ան առաւել կը նշանաւորուի Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան անկումէն ետք (1375), երբ մեծ թիւով հայեր կայք կը հաստատեն Հալէպի մէջ:

Յետագայ դարերուն հայութեան թիւը շարունակ կը համալրուի ինչպէս բուն Հայաստանէն, այնպէս ալ հայկական զանազան գաղթափայրերէ հասնող գաղթականական հոսանքներով: Հալէպի հայութիւնը թուային իր բարձրակէտին կը հասնի Յեղասպանութեան տարիներուն, երբ բռնագաղթի ենթարկուած հայութիւնը ապաստան կը գտնէ Սուրիոյ՝ գլխաւորաբար Հալէպի մէջ:

Այսօր ալ, հին քաղաքի պարիսպներէն դուրս թաղամաս մը կայ, ուր ամբողջովին պահպանուած են միջնդարեան Հալէպի գոյներն ու նկարագիրը: Ծիտլյախի կոչուող ընդարձակ այս շրջանը, միջնդարուն բնակեցուած էր քրիստոնեաներով, ուր կը գտնուէին քրիստոնեայ տարբեր համայնքներու պատկանող եկեղեցիներն ու բնակարանները: Այստեղէն, միջնդարեան նեղ փողոցներէն մէկը դուրս կու գայ Սալիպէ (Յաշ) կոչուող թաղամասը, որուն կամարակապ սալայատակ նրբանցքներէն մէկը կ'առաջնորդէ դէպի հայոց Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիները: Միեւնոյն շրջափակի մէջ գտնուող այս մատուռ-եկեղեցիները, գոյութիւն ունեցած են Հալէպահայ համայնքի կազմաւորումէն շատ առաջ, եւ կը կարծուի որ անոնք սկզբնապէս քրիստոնեայ այլ համայնքներու պատկանած են:

Հալէպի գաղութի յիրաւի դարաւոր՝ շուրջ եօթհարիւրամեայ պատմութիւնը կարելի է պատկերացնել առանց Հայ Առաքելական Համայնքին պատկանող Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիներուն: Հալէպահայոց պատմութեան այնքան շաղախուած այս զոյգ եկեղեցիները, ներկայութիւն մը եղած են ո՛չ միայն իրենց հոգեւոր եւ նիւթեղէն խմաստով, այլեւ ապաւէն ու զօրաւոր պատուար հանդիսացած՝ հայրենի հողէն հեռու, այլակրօն միջավայրի մէջ ապրող հայութեան գոյատեւումին եւ ազգային ինքնութեան պահպանումին համար: ԺԵ. դարէն սկսեալ Ս. Քառասնից Մանկանցը եղած է Բերիոյ Թեմի Առաջնորդանիստ եկեղեցին: Որպէս Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան թեմական կարեւոր կեդրոն, Ս. Քառասնիցը ժամանակ առ ժամանակ հիւրընկալած է Սոոյ կաթողիկոսները, որոնք երբեմն իրրեւ ապահով վայր կայք հաստատած են Հալէպի մէջ, այստեղէն ղեկավարած Սոոյ Աթոռի հոգեւոր գործերը: Հոն կատարուած են եպիսկոպոսական ու կաթողիկոսական ձեռնադրութիւններ, մինչեւ իսկ Ս. Միւռոնի օրհնութիւն:

Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիին գաւիթը եղած է դամբարանը Հալէպի թեմակալ առաջնորդներուն, երբեմն ալ արժանայիշատակ անձերու, իսկ հին մատուռը եղած է վերջին հանգստարանը Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ Ազարիա Զուղայեցիի (1601), Պետրոս Կարկառեցիի (1608), Մկրտիչ Քեֆսիզեանի (1894):

Տակաւին ԺԵ. դարուն, եպիսկոպոսի, հետեւաբար եւ թեմի, առկայութիւնը անկասկած հետեւանք էր մեծաթիւ Հայ Համայնքի գոյութեան: Մինչեւ դարավերջ, հայերու թիւը այնքան բազմացած է Հալէպի մէջ, որ անհրաժեշտութիւն դարձած է ընդարձակ եկեղեցիի մը կառուցումը: 1499-1501ին հալէպահայ մեծատուն Ռէիս (տանուտէր) Իսայի միջոցներով կը կառուցուի դարպաս քաղաւորականը՝ հայոց առաջնորդարանն ու ուխտաւորներու յատուկ հիւրատունը (Ռոզետուն), իսկ հին մատրան դէպի արեւմուտք ընդլայնումով կը կառուցուի նոր՝ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցին: Նոյն թուականին դէպի Երուսաղէմ ուխտի ճանապարհին, Մովսէս վարդապետին ընկերակցող անանուն ուխտազնաց մը, չափածոյ յիշատակարան մը ձգած է ձեռագիր *Փանճարանի* մը մէջ:

Մովսէս վարդապետն եւ ես ծառայն,
 Եկայք յաշխարհս արեւմտեան:
 Ձի տենչացաք սք. Յարութե[ա]ն,
 Եկեալ հասար տունքս Շամեան,
 Հարապ քաղաք ի շահաստան:
 Հանդիպեցաք ուրախութե[ա]ն],
 Եւ ցնծացաք հոգով լրման,
 Ձի նոր շինեալ էր սք. խորան,
 Յանուն սրբոց Խ. (քառասուն - Վ.Ք.) Մանկան⁵:

Եկեղեցւոյ հիմնարկէքն ու անուանակոչութիւնը կ'առնչուի Դ. դարուն Սեբաստիոյ մէջ նահատակուած Քառասուն Մանկունք սրբացեալ զօրականներուն՝ Արեւելքի ամէնէն ժողովրդական սուրբերու յիշատակին հետ:

Յիշեալ նախնական կառոյցը դար մը ետք՝ 1616ին կ'ընդարձակուի եւ հիմնովին կը վերակառուցուի արդեամբ՝ Չուղայեցի նշանաւոր խոճաներ Պետիկ եւ Սանոս եղբայրներուն: ԺՁ.-ԺԷ. դարերուն ամենատարբեր վայրերէ Հալէպ հա-

սած հայ խոճաններն ու վաճառականները, որոնք տիրապետող դիրքեր գրաւած էին միջազգային առեւտրատնտեսական յարաբերութիւններու մէջ, կ'առաջնորդէին եւ կը հովանավորէին հալէպահայ հասարակական, եկեղեցական եւ մշակութային կեանքը: Բնական է, որ նախնական անշուք եկեղեցին, անյարիք էր տեղւոյն բարգաւաճ հայութեան, յատկապէս երկրի առեւտրատնտեսական կեանքէն ներս վերելք ապրող մեծատուն խոճաններու ճաշակին ու պահանջներուն: Այս շրջանին է, որ եկեղեցւոյ տարածքը ընդարձակուելով, նախկին եկեղեցիի հիւսիսակողմը կը կառուցուի երեք խորաններով՝ սիւնազարդ կամարակապ այժմու եկեղեցին: Շինութեան ընթացքին անաղարտ պահուած են ինչպէս սկզբնական՝ հին մատուռը, այնպէս ալ 1499ին կառուցուած բաժինը⁶:

Հալէպահայ խոճաններն ու վաճառականները թանկագին սպասներով, ծիսական առարկաներով եւ սրբանկարներով զարդարած են նորակառոյց եկեղեցին: Պատահական չէ, որ ժամանակի բազմաթիւ ձեռագիր լիւստակարաններու մէջ Ս. Քառասնիցը կը յորջորջուի «երկնամման», «յոյժ գեղեցիկ եւ վայելուչ», «աստուածաբնակ եւ սրո[վ]բեագումար մէնաստան» բառերով⁷: Սիւնն լեհացի, որ 1616ին Երուսաղէմ ուղեւորութեան ճամբուն վրայ այցելած է Հալէպ, մեծ դրուատանքով կը պատմէ Հալէպի հայոց եկեղեցիներուն, յատկապէս նորակառոյց Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցւոյ մասին. «...Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Քառսունք. եւ յայս ամի նոր նորոգած էր եւ մեծցուցած լայն եւ ընդարձակ, գմբէաշէն եւ սայլակապ, յոյժ գեղեցիկ եւ վայելուչ. եւ շինօղն էր խոճայ Սանօս՝ եղբայր խոճայ Պէտիկին...»⁸:

Դատելով Պետիկ եւ Սանոս Չելեպի եղբայրներուն անուան լիւստակութեան յաճախականութենէն, կը թուի թէ Ս. Քառասնիցը վայելած է լիշեալներուն առանձնայատուկ հոգածութիւնը եւ շաղկ մասնակցութիւնը եկեղեցւոյ կառուցման եւ բարեզարդման գործին:

Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիներուն կից գործած է դպրատունը, ժամանակի հասկացողութեամբ՝ ուսումնարան մը, որ յայտնի էր իբրեւ գրչութեան կեդրոն: Բազմաթիւ վարպետ գրիչներ տքնած ու ձեռագիր մատեաններ օրինակած են այս դպրատան մէջ, նաեւ գրչութեան արուեստի դաղտնիքները փոխանցած իրենց աշակերտներուն: Հալէպի գրչատան մէջ ստեղծուած են հարիւրաւոր ձեռագիրներ, որոնցմէ մեզի հասած են մօտ երկու հարիւր մատեաններ: Անոնց մեծ մասը իրենց ստեղծման օրէն կը պահուին Ս. Քառասնից Մանկանց դիւանին մէջ, կարելոր մաս մըն ալ ժամանակի ընթացքին ցրուած են աշխարհով մէկ եւ կը պահուին տարբեր մատենադարաններու եւ մասնաւոր հաւաքածոներու մէջ:

Սիջնադարեան հայ Հալէպը նշանաւոր էր նաեւ գեղանկարչական ուրոյն դպրոցով, որ զարգացման բարձր աստիճանի հասած էր արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու խաչաձեւումով եւ կը զանազանուի իր ինքնատիպութեամբ եւ արտայայտման եղանակներով: Ս. Քառասնից Մանկանցի որմերն ու սիւնները այսօր ալ կը զարդարեն հին եւ թանկագին սրբանկարներ, որոնց մեծ մասը գործն են հալէպահայ նկարիչներու: Առանձնայատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն նաեւ Հալէպի հին ապարանքներուն մէջ գտնուող հայ վարպետներու վրձինին պատկանող փայտէ զարդանախշ որմնածածկերը:

Հինէն ի վեր միջազգային առեւտրատնտեսական յարաբերութիւններու մէջ կարելոր հանգուցակէտ համարուող Հալէպ քաղաքը եղած է նաեւ արհես-

տազործութեան նշանաւոր կեդրոն: Հալէպ հաստատուած հայերը նշանակալի դեր ունեցած են Սուրիոյ արհեստագործութեան զարգացման մէջ: Անվարան կարելի է ըսել, որ միջնադարեան հայ հողեւոր եւ նիւթական մշակոյթի գրեթէ բոլոր ճիւղերը՝ գրչութիւն, մանրանկարչութիւն, տազերգութիւն, գիտութիւն, հայկական կիրառական արուեստի տեսակները, փոփոխութիւններով եւ փոխազդեցութիւններով հանդերձ, իրենց արտայայտութիւնը գտած են հալէպահայ մշակութային կեանքէն ներս:

Հալէպահայ խոճաններն ու վաճառականները, առեւտրաարհեստաւորական բարձր խաւի ներկայացուցիչները, ինչպէս եւ բարեպաշտ ժողովուրդի լայն խաւերը նիւթական մեծագումար նուիրատուութիւններով ո՛չ միայն սատարած են տեղւոյն եկեղեցիներուն, թանկագին սպաս եւ ծխական առարկաներ նուիրաբերած անոնց, այլ նաեւ նպաստած են օտար երկնքի տակ հայկական աւանդական մշակոյթի զարգացման:

Գարեբու ընթացքին Հալէպի զոյգ եկեղեցիներուն մէջ հաւաքուած գանձերը մեծ երկիւղածութեամբ պահուած ու պահպանուած են եկեղեցւոյ սպասաւորներուն կողմէ յաջորդ սերունդներուն փոխանցուելով իրրեւ թանկագին աւանդ:

Եկեղեցական, պատմական ու մշակութային այս թանկագին մասունքները ամփոփելու եւ հանրութեան ներկայացնելու անհրաժեշտութենէն մղուած, 1991ին Ս. Աստուածածին պատմական եկեղեցին (մատուռը) կը վերածուի գանձատուն-թանգարանի⁹, որ ի յիշատակ Չարեհ Ա. կաթողիկոսին (1915-1963) կը կոչուի Չարեհեան:

Հալէպի Գանձատան մէջ ժողովուած են գեղարուեստական մեծ արժէք ներկայացնող հայ մտքի ու ոգիի արգասիք հանդիսացող աւելի քան 650 ստեղծագործութիւններ, եկեղեցական թանկագին սպասքի, նուիրական առարկաներու, զգեստներու, ձեռագործներու եւ սրբանկարներու բացառիկ հաւաքածոներ:

Տարբեր եղած է Գանձատան ցուցանմուշներուն ճակատագիրը, ինչպէս տարբեր է անոնցմէ իւրաքանչիւրին անցած ճանապարհը: Հայ աւանդական արուեստի եզակի այս նմուշները, որոնք այժմ տեղ գրաւած են Գանձատան մէջ, մեծ մասով պատրաստուած են Հալէպի արհեստանոցներուն մէջ, տեղւոյն լաւագոյն վարպետներուն կողմէ, եւ որ աւելի յատկանշական է անոնց մեծ մասը պատուիրուած են հալէպահայ բարեպաշտ ժողովուրդին կողմէ, յատկապէս Հալէպի եկեղեցիներուն նուիրաբերելու նպատակով:

Թանկագին այս իրեղէններու շարքին, նկատառելի թիւ կը կազմեն նաեւ դէպի Երուսաղէմ ուխտի ճամբուն վրայ Հալէպէն անցած հաւատացեալներուն նուէրները:

Գանձատան մէջ պահուող առարկաներուն կարեւոր մաս մը Հալէպ տեղափոխուած է տարբեր ժամանակներու ընթացքին, հայաշխարհի ամենատարբեր վայրերէն՝ Հալէպ հասած հայ գաղթականներու հետ, եւ այդ առումով հալէպեան հաւաքածոն առանձնայատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ, իրրեւ ազգագրական տարբեր խումբեր եւ միջավայրեր ներկայացնող գեղեցիկ խճա-

նկար: Գանձատան հաւաքածոյին իւրաքանչիւր նմոշը կը կրէ ինչպէս ազգագրական այս կամ այն շրջանի աւանդական արուեստի իւրայատուկ դրոշմը, այնպէս ալ զինք ստեղծող վարպետին գեղարուեստական ըմբռնումներուն կնիքը:

Եւ վերջապէս, իւրօրինակ այս հաւաքածոյին ամենանուիրական բաժինը կը կազմեն Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ եկեղեցիներուն պատկանող եկեղեցական առարկաներն ու ծիսական անօթները, որոնք փրկուած եւ մեծագոյն դժուարութիւններով Հալէպ փոխադրուած են Յեղասպանութենէն ազատած Հայ գաղթականներուն կողմէ: Հալէպ ապաստան գտած հայեր, իրենց հայրենի եկեղեցիներուն, երբեմն ընտանիքներուն պատկանող սրբազան մասունքները նուիրաբերած, կամ ի պահ տուած են տեղւոյն եկեղեցիներուն:

Գարեբու հոյովոյթին մէջ Հալէպի եկեղեցիներուն մէջ հաւաքուած եկեղեցական սպասքի եւ թանկագին առարկաներու հարուստ հաւաքածոն՝ տարբեր չափի եւ ձեւի նրբաշխատ խաչեր, հիւսկէնակերտ արծաթ, ոսկեզօծ աշտանակներ, անօթներ, սկիհներ, բուրվառներ, քրոջներ, ծնծղաներ, նրբագեղ ասեղնագործութիւններ, որոնք երբեմն զարդարած են հայրենի եկեղեցիներուն խորանները, այսօր կը պատմեն անոնց անցեալի փառքերուն ու շքեղութեան մասին:

Մինչ ցուցանմուշներ դառնալը, անոնք ո՛չ միայն ի պահ դրուած, այլեւ գործածուած են տեղւոյն եկեղեցիներուն մէջ՝ յատկապէս տօներու եւ յատուկ օրերու առիթներով՝ եկեղեցւոյ պահոցներէն հանուելով մաս կազմած են եկեղեցական արարողութեանց¹⁰:

Հալէպի Գանձատան հարստութիւններէն են մասունք պարունակող եկեղեցական տուփերն ու զարդերը, որոնց մեծ մասը իրենց ստեղծման օրէն պահուած են Հալէպի եկեղեցիներուն մէջ, ուրիշներ՝ այլուր ստեղծուած, երբեմն այլ եկեղեցիներու պատկանած, տարբեր ճանապարհներ անցնելով, ի վերջոյ իրենց ազահով ապաստանը գտած են Հալէպի մէջ:

Սոյն յօդուածով, կը ներկայացնենք Հալէպի Չարեհեան Գանձատուն-թանգարանին մէջ պահուող ամենահետաքրքրական՝ Հայ աւանդական մշակոյթի պատմութեան, եւ մասնաւորապէս եկեղեցւոյ պատմութեան համար մեծ արժէք ներկայացնող մասունքներու եւ մասնատուփերու հարուստ հաւաքածոն: Հարկ է նկատել, որ սոյն աշխատութիւնը՝ սրբազան առարկաներու եւ մասնատուփերու ամբողջական ներկայացում-նկարագրութեան առաջին փորձն է¹¹:

ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ԵՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

Հայ պատմագրութիւնն ու յատկապէս եկեղեցական դրօշակութիւնը հարուստ է հայոց մէջ ընդհանրացած սուրբերու, նահատակներու եւ վկաներու նուիրուած վարքագրութիւններով, ինչպէս նաեւ պատմաճանաչողական նշանակութիւն ունեցող երկերով, որոնց մէջ հայկական վանքերու եւ եկեղեցիներու մասին հարուստ տեղեկութիւններու շարքին, կը յիշատակուին նաեւ վանական այդ հաստատութիւններուն մէջ պահպանուած սուրբերու մասունքներն ու սրբազան առարկաները¹²: Այս իմաստով մեծ աշխատանք կատարած է Հայր Տաճատ Եարաբմեան, որ այլազան աղբիւրների հաւաքած եւ ցանկագրած է Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ պահուած սուրբերու

մասունքներուն եւ սրբազան առարկաներուն հարստութիւնը¹³։ Սակայն ինչպէս այս, այնպէս ալ միւս բոլոր աշխատութիւնները զուտ աղբիւրադիտական բնոյթ ունին, հետեւաբար զերծ են յաւելեալ մանրամասնութիւններէ եւ նկարագրականներէ- լաւագոյն պարագային կը նշուի անոնց գտնուած վայրը կամ պատկանած եկեղեցին, այլապէս առիթը պիտի ունենայինք համեմատելու, դուցէ նաեւ բացայայտումներ կատարելու, որովհետեւ բացառուած չէ, որ տարբեր աղբիւրներու մէջ յիշուած այս կամ այն սրբավայրին մէջ պահուող սուրբերու մասունքներէն առնուազն քանի մը հատը, տարբեր ճանապարհներով Հայկէս հասած են եւ այժմ կը պահուին տեղւոյն Գանձատան մէջ։

Մինչ նկարագրութեան անցնիլը, անհրաժեշտ կը նկատենք հակիրճ անդրադառնալ քրիստոնէական մտածողութեան մէջ խարսխուած սուրբերու եւ անոնց մասունքներուն հանդէպ յարգանքի եւ պաշտամունքի հաւատքի դրսեւորման։

Մասունք կը կոչուին մահացած կամ մարտիրոսութեան պսակ ընդունած սուրբին նիւթական-մարմնաւոր մնացորդները, ինչպէս նաեւ սուրբին անձին առնչուած իրերն ու առարկաները։

Քրիստոնեայ սուրբերու կամ մարտիրոսներու անիւնները պաշտամունքի առարկայ դարձնելու աւանդոյթը սկիզբ առած է քրիստոնէութեան առաջին դարերուն։ Պատմական հնագոյն յիշատակութիւնը պահպանուած է Մարտիրոսութիւնք Պողիկարպոսի երկին մէջ (Բ. դար), ուր սուրբերու մասունքները կը գնահատուին «աւելի քանկազին, քան ամենաքանկազին քարը, եւ ավելի ցանկալի, քան ամենաազնի ոսկին»¹⁴։

Քրիստոնէութեան հալածանքներուն յաջորդող դարերուն, սուրբերու մասունքներու պաշտամունքը լայն տարածում գտած է ե՛ւ Արեւելքի, ե՛ւ Արեւմուտքի մէջ։ Մասունքներու պաշտամունքը առաւել զօրացած է կրօնական մաքառման շրջանին՝ Քաղկեդոնի ժողովէն ետք (451)։

Հռոմէական եկեղեցւոյ մէջ մասունքներու հանդէպ մեծարանքի դրսեւորումներ ի յայտ եկած են Դ. դարէն սկսեալ եւ կ'առնչուին ստորերկրեայ շիրիմներուն՝ կատակոմբներուն (երբ յատուկ արարողութեամբ մեծարուած են սրբացուած գերեզմանները)։ Հին ատեն սովորութիւն չկար սուրբերու մասունքները շարժական տուփերու կամ աջերու մէջ գետեղել- անոնք կ'ամփոփուէին գերեզմաններու մէջ- նոյնիսկ փոքր մասունքներ տեղափոխելու պարագային յատուկ գերեզմաններ եւ գերեզմանաքարեր կը պատրաստուէին։ Ահա թէ ինչու միեւնոյն սուրբի անունով բազմաթիւ գերեզմաններ կը գտնուին աշխարհագրական տարբեր վայրերու մէջ¹⁵։

Ընդհանրապէս սուրբերու, նահատակներու կամ վկաներու մարմինները կը պահուէին հին վկայարաններու¹⁶ մէջ։ Աւելի ուշ (Դ. դարէն սկսեալ), կը կառուցուին սուրբերու յիշատակին նուիրուած եկեղեցիներ կամ խորաններ, ուր եւ կը գետեղուին սիրուած սուրբերու մասունքներէն։ Այսպէս ահա, սուրբերու մասունքներ տարածուած են աշխարհի զանազան կողմերը եւ հաւաքուած քրիստոնէական հաւատքի հին կեդրոններու մէջ (Աղեքսանդրիա, Անտիոք, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Երուսաղէմ, Աթէնք, եւն․)։

Հայ եկեղեցւոյ մէջ սուրբերու մասունքներ պահելու աւանդոյթը նոյնպէս կ'առնչուի Դ. դարուն։ Ըստ Ազաթանգեղոսի, Գրիգոր Լուսաւորիչ կեսարիոյ

մէջ կաթողիկոս օծուելէ ետք, Հայաստան վերադարձին իր հետ բերած է Յովհաննէս Մկրտիչի եւ Աթանազիոնէս վկայի մասունքները եւ թաղած Եփրատ գետին մօտ, եւ այդ մասունքներուն վրայ կառուցած է եկեղեցի¹⁷: Իսկ Ղազար Փարպեցի կը պատմէ, որ Վարդան Մամիկոնեանն ու հայ նախարարները երբ Պարսկաստանէն վերադարձած են Հայաստան, դիմաւորուած են սուրբ մասունքներով. «Եւ ելեալ ընդ առաջ նոցա դասք պաշտամելիցն Քրիստոսի, քերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու խաչին եւ զնշխարս սրբոյ առաքելացնան նահատակին Գրիգորի...»¹⁸:

Աւելի ուշ, ինչպէս միւս եկեղեցիները, Հայ Առաքելական Եկեղեցին եւս որդեգրած է մասնատուփի սկզբունքը, որուն նախնական ձեւերը մարմինի մէկ մասի՝ առաւելաբար աջի նմանութեամբ պատրաստուած մասնատուփերն են: Հինաւուրց աւանդոյթներ ունի Աջերու գործածութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ մէջ: Մաղաքիա Արք. Օրմանեան կ'ենթադրէ, թէ Աջերը եղած են մասնատուփերու եւ մասանց պահարաններու նախնական ձեւերը: Աջը, որպէս այդպիսին պայմանական անուանում մըն է, քանի որ բազուկի տեսքով պատրաստուած արծաթէ կամ ոսկէ պահարանի մէջ կը դրուէին ընդհանրապէս սուրբի նշխարները:

Յաճախ կարելի է հանդիպիլ միեւնոյն սուրբի մէկէ աւելի աջերու կամ մարմինի այլ մասի նմանութեամբ մասնատուփերու, քանի որ մասանց յատուկ պահարաններու մէջ կ'ամփոփուէր սուրբերու մասունքի՝ աջի կամ մարմինի փոքր մաս մը միայն, մինչեւ իսկ փշուր մը: Յետագային կը կիրարկուին ճաճանչի, խաչի, արկղիկի եւ այլ ձեւի մասնատուփեր:

Հայ Եկեղեցին, իբրեւ մէկ մասնիկը Քրիստոսի տիեզերական ընդհանրական եկեղեցւոյ, բացառիկ արժէք եւ մեծարանք ընծայած է ո՛չ միայն հայ, այլ լեւ թրիստոնեայ այլ ազգերու եւ դաւանանքներու պատկանող սուրբերուն եւ անոնց մասունքներուն: Եարտըմեան, սրբազան մասունքներուն նուիրուած իր աշխատասիրութեան մէջ դիտել կու տայ, որ հայերը ընդհանրապէս ուխտի կ'երթային ա՛յն սրբավայրերը, եկեղեցիներն ու վանքերը՝ ուր կը պահուէին այս կամ այն սուրբին մասունքները, եւ համբուրելով, երկրպագութիւն ընելով, մոմ վառելով ու ջերմեռանդ աղօթքներով ուխտ կը կատարէին¹⁹:

Ընդհանուր հաշուարկումի մը համաձայն, իւրաքանչիւր Հայկական վանքի ու եկեղեցւոյ մէջ միջին հաշուով 10-20 մասունք կը պահուէր, ըստ այդմ 1915էն առաջ հայոց սրբավայրերու մէջ սրբազան մասունքներուն թիւը կը գերազանցէր երեսուն հազարը²⁰, որոնց մեծագոյն մասը կորսուած ու փճացած է, ինչպէս զիրենք պաշտպանող եկեղեցիներն ու վանքերը:

Բարերախտութիւն պէտք է նկատել, որ Հալէպի հինաւուրց գաղութին մէջ դարեր շարունակ, նախանձախնդրութեամբ հաւաքուած ու պահուած են սուրբերու մասունքներ, որոնց հանրագումարը կը ներկայացնէ բաւական ճոխ հաւաքածոյ մը, որն իր հնութեան եւ քանակի տեսակէտով արժանի է յատուկ ուսումնասիրման:

Հալէպի Գանձատան մէջ համախմբուած մօտ երկու տասնեակ մասունքներու եւ մասնատուփերու դանձր, պայմանականօրէն՝ ըստ առարկայի բնոյթի, կարելի է բաժնել չորս խումբի՝ Աջեր, տարբեր չափի ու ձեւի խաչեր, խո-

րանագարդեր եւ արկղիկներ, որոնք յատկանշական օրինակներ են առնուազն ժէ. դարէն ի. դար երկարող ժամանակաշրջանի հայկական արծաթագործութեան:

Այս նմուշներէն իւրաքանչիւրը կը հարստացնէ մեր ծանօթութիւնները մասունքներու առանձնայատուկութիւններուն եւ հայ եկեղեցական արուեստի ճիւղերուն մասին: Անոնց մէջ կան ե՛ւ քրիստոնէական ընդհանրական սուրբերու, ե՛ւ հայ եկեղեցւոյ սուրբերու մասունքներ: Հալէպի Գանձատան մէջ կը պահուին՝ Ս. Թովմաս առաքեալի եւ Ս. Թէոդորոսի Աջերը, Ս. Ստեփանոսի, Ս. Յակոբոս Տեառնեղբոր, Ս. Յակոբ Մծբնացիի, Ս. Թէոդորոսի, Ս. Գէորգի եւ այլ սուրբերու պատկանող սրբազան մասունքներ:

Անոնց աշխարհագրական տարածքը նոյնպէս ընդարձակ է. մեծ մասամբ Հալէպի, այլեւ Երզնկայի, Կարնոյ, Այնթապի, Ամիդի, հաւանաբար նաեւ Ջուղայի եւ կիլիկեան տարրեր բնակավայրերու մէջ ստեղծուած նմուշներ են, որոնք գաղափար մը կու տան հայկական ոսկերչական արուեստին վերաբերեալ ընդհանրապէս, եւ զարգացման բարձր աստիճանի հասած հայկական արծաթագործութեան տարրեր կեդրոններու շուրջ մասնաւորապէս: Այս բոլորին մէջ առանձնայատուկ տեղ կը գրաւեն հալէպահայ արծաթագործութեան նմուշները:

Պէտք է նշել, որ հայկական արծաթագործութեան աւանդոյթները իրենց շարունակութիւնը գտնելով Հալէպի մէջ, հարստացած են նոր ձեւերով ու բովանդակութեամբ: Հալէպի մէջ առաւել զարգացած էին սաւտքեարութիւնը (ձոյլ ոսկին կամ արծաթը յղկելու, կռելու կամ այլ եղանակով կաղապարներու պատրաստում): Միւլայեճիութիւնը (զարդերու վրայ քարերու ազուցում), Հալէպի հայ արհեստաւորները համբաւաւոր էին շիֆթի՝ հիւսկէնակերտ գուգաթեյի, հատիկազարդումի, արծնակիտումի, փորագրութեան եւ այլ մասնագիտացուած ճիւղերու մէջ, որոնց լաւագոյն օրինակներէն կը հանդիսանան Գանձատան մէջ պահուող կարգ մը նմուշներ:

Գանձատան հաւաքածոյին մաս կազմող նմուշներուն մէջ առաւել մեծ թիւ կը կազմեն խաչերը՝ իրենց բոլոր տեսակներով՝ խորանի կամ սեղանի, ձեռաց խաչեր, եւլն., արուած ըլլալով որ խաչը եկեղեցական սպասքի ամենագործածական տարրերէն մէկն է, որ միաժամանակ ե՛ւ գործնական, ե՛ւ յարդարանքի նշանակութիւն ունի: Առանձին խումբ մը կը կազմեն նաեւ խորանի զարդերն ու ճաճանշակերպ մասնատուփերը, ինչպէս եւ արկղիկի ձեւով պատրաստուած մասանց պահարանները:

Նմուշներուն մէկ մասը ունի արձանագրութիւններ, որոնք հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդեն ստեղծող վարպետին, պատուիրատուին, պատկանած եկեղեցւոյն, վայրին ու թուականին մասին. աւելի ստուար խումբ մը՝ բոլորովին գերծ է արձանագրութենէ կամ մասնակի տեղեկութիւններ կը հաղորդէ:

Այս հաւաքածոյի շարք մը նմուշներ կ'առանձնանան արուեստի կատարելութեամբ. լաւագոյններէն են՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի մասունքով խորանի փոքր խաչը, 1803ին Կարին պատրաստուած Ս. Թէոդորոսի մասունքով սեղանի մեծ խաչը, Տէր Դաւիթ քահանայի որդի՝ Բարսեղին համար 1660ին պատրաստուած մասնախաչը: Ընտիր ձեւաւորում ունի 1668ին Հալէպի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցւոյ նուիրաբերուած Ս. Գէորգի մասունքով խաչը: Կա-

տարման վարպետութեամբ եւ նրբութեամբ աչքի կը դարնէ 1809ին Հալէպի մէջ պատրաստուած մասնատուփը եւ այլ մասունքի պահարաններ: Վերջիններս ըստ հիմնականին արծաթէ են, մեծ մասամբ ոսկեզօծ, կան արծնապատ, կիսաթանկարժէք գունաւոր քարերով ընդելուզուած խաչեր, ճաճանչազարդեր, աջեր եւ այլ մասնատուփեր:

Նկատի առնելով այս առարկաներուն պատմական, եկեղեցական եւ մշակութային արժէքը, մասնագէտ ուումնասիրողներու ուշադրութեան կը յանձնենք Հալէպի Ջարեհեան Գանձատան մէջ պահուող, իրենց հնութեամբ եւ կատարողական բարձր արուեստով ուշագրաւ մասնատուփեր, տալով իւրաքանչիւրին նկարագրականը:

ՍՈՒՐԲ ԱՋԵՐ

1. Ս. Թէոդորոսի Աջը

Հալէպի հաւաքածոյի նուիրական սրբութիւններէն են Ս. Թէոդորոսի եւ Ս. Թովմաս առաքեալի Աջերը:

Գանձատան հնագոյն նմուշներէն մէկը կը թուի ըլլալ Ս. Թէոդորոսի²¹ Աջը (թիւ. 335), որ նախապէս պահուած է Սրբըխլը կամ Գորոբու Ս. Թորոս վանքին մէջ՝ յետագային մեզի անյայտ ճանապարհներով հասած է Հալէպ:

Հալէպի Գանձատան մէջ պահուող Ս. Թէոդորոսի Աջը արծաթեայ է, ոսկեզօծ ձուլածոյ, դրուագուած յաւելուածներով (երկայնքը՝ 24, լայնքը՝ արմուկի 7, իսկ դաստակի մօտ՝ 11 սմ.):

Դատելով աշխատանքի պարզ եւ խտտաբարոյ ոճէն կարելի է ենթադրել, որ գործ ունինք Աջերու նախնական օրինակի մը հետ: Ան ձեռքի նմանութեամբ պատրաստուած մասնատուփ մըն է, որուն մէջ ըստ հուսկեան գետեղուած են նահատակ սուրբին մասունքները: Միաձույլ, սնամէջ, բոլոր հինգ մատները իրարու փակած Աջի պարզունակ յօրինուածք մըն է ան: Կոր գիծերով դրուագուած են եղունգները եւ յօդերուն հատուածները: Դաստակը երիզող նեղ ծայրագօտիին վրայ փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ՍԵՐԸՆԼԵ ՍԲ. ԹԵՈ[ԴՈ]ՐՈՍՈՒ ՄԱՍ»:

Արձանագրութեան մէջ յիշուած այս «Սրբըխլ» անուանումը կը յուշէ, որ Ս. Թէոդորոսի Աջը նախապէս պատկանած է սուրբին յիշատակին կառուցուած Սրբըխլը Ս. Թորոս կամ Թէոդորոս վանքին:

Սրբըխլը Ս. Թորոս վանքը կը գտնուի Բարձր Հայքի Երզնկա եւ Դերջան գաւառներու միջեւ, Երզնկա քաղաքի արեւելեան կողմը, Խնձորիկ գիւղին մօտ, կառուցուած ընդարձակ լեռնահովիտի մը վրայ: Վանքը կոչուած է նաեւ Քորոփու կամ Գորոբու վանք: Սրբըխլը կամ Սրբըզլը Ս. Թորոս: Աւանդութեան համաձայն, այս վանքը հիմնուած է իրրեւ վկայարան նահատակ Ս. Թէոդորոսի Մինչեւ Ի. դարասկիզբ վանքը կանգուն եղած է, եւ կը պահպանուէր փոքրաթիւ միաբաններու կողմէ: Հակառակ անոր որ, Ս. Թորոս կամ Թէոդորոսը եղած է հայ ժողովուրդի մէջ ընդհանրացած եւ սիրելի սուրբերէն, որուն յիշատակին բազմաթիւ վանքեր ու սրբատեղիներ կան զանազան վայրերու մէջ, սակայն մեզի ծանօթ աղբիւրներու մէջ կը յիշատակուի սուրբին մասունքը պարունակող միակ մասնատուփ մը, որ անցեալին պահուած է Սեբաստիոյ Ս. Նշան կամ Ս. Խաչ վանքին մէջ. «Մասն Սրբոյ Նահատակին Թէոդորոսի Արեղային. - Որդի Գոհարինէ նահատակին, Թէոդորոս Արեղայն, միաբան Սրբոյ Նշանի Վա-

նիցս, որ վկայեաց վասն հաւատոյ...»²², Ս. Թէոդորոսի Աջի այլ օրինակ՝ յայտնի չէ, հետեւաբար Հայէպի մէջ պահպանուող այս Աջը յատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ ո՛չ միայն հնութեան տեսակէտով, այլեւ՝ եզակիութեան:

2. Ս. Թովմաս Առաքեալի Աջը

Գանձատան մէջ պահուող Աջերէն երկրորդը՝ Ս. Թովմաս առաքեալի²³ Աջն է (Թիւ 549): Աջի վրայի արձանագրութիւնէն կը տեղեկանանք որ ան յիշատակ է ուն «Յանթեցի... վարդապետի», որ էր առաջնորդ «նոյն ուխտին»:

Աղբիւրներու համաձայն Ս. Թովմաս առաքեալի մասունքներէն անցեալին պահուած են Ս. էջմիածնի վանքին եւ իր յիշատակին կառուցուած Ս. Թովմայի կամ Ագուլիսի վանքին մէջ, ընդ որում Ս. Թովմաս առաքեալի Աջի այլ օրինակ մը չէ յիշատակուած մեզի ծանօթ աղբիւրներու մէջ, ուստի այս պարագային եւս գործ ունինք Աջի եզակի նմոյշի մը հետ:

Հայէպ պահուող Թովմաս առաքեալի Աջը արծաթեայ է, ոսկեզօծ, ձուլածոյ, դրուագուած հատուածներով (երկայնքը՝ 23, լայնքը՝ արմուկի՝ 7, թաթի՝ մօտ 12 սմ.):

Գանձատան իւրայատուկ նմուշներէն մէկն է ան, թէ՛ ոճի, թէ՛ բովանդակութեան առումով: Յօրինուածքը կը ներկայացնէ սնամէջ, միակտուր, ձեռքի նմանութեամբ պատրաստուած մասնատուփ մը, չորս մատները իրարու փակած, բթամատը՝ առանձին: Մատները եւ եղունգները ընդգծուած են դրուագման եղանակով: Արծաթը ժամանակի ընթացքին բաւական սեւցած է, Աջը օտտելով մուգ գոյնով:

Դաստակին արտաքին երեսին, թեթեւ բարձրութեան վրայ, գնդիկազարդ, նուրբ օղամանեակի մէջ զետեղուած է մասունքը: Դատելով երեւոյթէն, մասունքը նախապէս գմուսուած եղած է, այժմ քայքայուած վիճակի մէջ է, նկատելի են խեղանման նիւթի եւ տեղ-տեղ կարմրաուուն կնքամոմի մնացորդներ: Բազուկի վերի հատուածին վրայ փորագրուած է տերեւանման քառաթեւ խաչ մը, շրջապատուած մանր տերեւիկներէ կազմուած քառանկիւն շրջանակի մը մէջ:

Աջին ներքին երեսակողմին վրայ կը կարդանք հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱԶՍ ԹՈՎՄԱՅԻ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՅԱՍԹԵՏԻ ՍԿԿ»²⁴ (!) ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՍՈՒՐԲ ՈՒՆՏԻՍ ԴԻ(Է)ՏԻՆ ԵՒ ՆՈՅՆ ՈՒՆՏՆ ԱՅՆ Ի ՊՐԻՆԱՅ (!) Ի ԹՈՒՎԻՆ ՌՄՀԹ» (1830):

ԺԹ. դարէն մեզի հասած Ս. Թովմաս առաքեալի այս Աջը, այն եզակի նմուշներէն է, ուր նախնական անաղարատութեամբ պահպանուած են վաղ քրիստոնէական շրջանի Աջերու որոշ առանձնայատկութիւնները: Այս տեսանկիւնէն, Ս. Թովմաս առաքեալի այս Աջը կը յիշեցնէ Աջերու պարզագոյն օրինակները, որ կը վկայէ, թէ մասնատուփերու, տուեալ պարագային՝ Աջերու սկզբնատիպերը իրենց անխաթար արտացոլումը գտած են հայ արծաթագործութեան մէջ, գոյատեւելով մինչեւ ուշ միջնադար եւ աւելի ուշ ժամանակներ:

ՄԱՄԼԱՆԱԶԵՐ

3. Խորանի խաչ, Ս. Ստեփանոս Նախավկայի մասունքով

Հայէպի հաւաքածոյի հազուագիւտ նմուշներէն է Ս. Ստեփանոս Նախավկայի²⁵ մասունքը պարունակող խաչը (Թիւ 424), որ աչքի կը զարնէ որքան ո՛-

ճական առանձնայատկութեամբ, նոյնքան իր գեղարուեստական արժանիքներով:

Բացառիկ վարպետութեամբ եւ նրբագեղութեամբ պատրաստուած այս մասնախաչը հայկական արծաթագործութեան եւ ակնագործութեան զանազան հնարքներու գեղեցիկ զուգորդում մըն է: Դժուար է որոշապէս ըսել իր տեսակին մէջ եզակի այս նմոյշին ստեղծման վայրը, որ անկասկած հայկական արծաթագործութեան աւանդաշատ կեդրոններէն մէկը ըլլալու է: Ռճական որոշ առանձնայատկութիւններ հիմք կու տան ենթադրելու, որ Նոր Զուղայի արծաթագործութեան ընտրու օրինակ մըն է ան, եւ կ'առնչուի ԺԶ-ԺԷ դարերուն: Հաւանաբար Հալէպ խարսխած «Ճօխցի» խոճաններէն մէկը նուիրարեալ է տեղւոյն եկեղեցւոյն: Յօգուտ այս ենթադրութեան կը խօսի նաեւ այն, որ Ս. Ստեփանոս Նախավկան եղած է Նոր Զուղայի մէջ առաւել տարածուած եւ սիրուած սուրբերէն:

Խաչը պատրաստուած է ձուլման եւ դրուագման արուեստով, զուգաթելի յաւելումներով: Խաչը ապակեայ նուրբ շերտերէ կազմուած քառաթեւ է, զարդարուած մանր փիրուզներով (երկայնքը՝ 29, լայնքը՝ 11.5 սմ.): Սրագազաթ, ալեձեւ կտրուածքով թափանցիկ թեւերը առնուած են նուրբ, գրեթէ անտեսանելի շրջանակներու մէջ: Իւրաքանչիւրին կեդրոնը, ուղղակի ապակիի վրայ ոսկեզօծ նուրբ օղամանեակի վրայ, ազուցուած են զմրուխտագոյն կանաչ քարեր:

Կեդրոնի՝ թեւերու հատման անկիւններէն դուրս կու գան կոր եզրագիծեր ունեցող չորս ճաճանչներ, որոնք յատուկ գրաւչութիւն տուած են խաչի յօրինուածքին: Իր կարգին՝ ամբողջ քառաթեւը առնուած է փիրուզայեռ նուրբ շրջանակի մը մէջ:

Խաչին կեդրոնը, փիրուզներով պատուած ոսկեզօծ օղամանեակի մէջ ազուցուած ապակիին ներքեւ դրուած է մասունքը, որուն շուրջ թուղթէ երիզի վրայ գեղագրով դրուած է. «Ս. ԱՍԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՅ»:

Ապակիի, արծաթի, ոսկեզոյնի եւ կապտականաչաւուն քարերու նուրբ համադրութիւնը, գունային, այլեւ որակական աշխուժութիւն հազորդած են ընդհանուր յօրինուածքին, որ կը վկայէ ինչպէս զայն շինող վարպետին, այնպէս ալ պատուիրատուին նրբաճաշակութեան մասին:

Խաչաթեւին երկրորդ երեսը գրեթէ նոյնութեամբ աշխատուած է, փիրուզայեռ երիզներով, կեդրոնը՝ մասնատուփի տեղը ծածկուած է արծաթի շերտով, կը պակսին արտաքին կողմի թեւերուն զմրուխտագոյն քարերը:

Բճնակը խաչին միացած է փոքր գունդով, երկուքն ալ վնասուած՝ հաւանաբար հարուածի հետեւանքով ճեղքուած են: Բճնակը յարգարուած է պարզ ոլորապտոյտ կէտգիծ փորագրութեամբ, դիւրաւ կարելի է նշմարել որ կոթառը կը զիջի կատարման յղացքի եւ գեղարուեստի տեսակէտով: Ամենայն հաւանականութեամբ յետագային վերաշխատուած է, որուն վրայ արձանագրուած է հաւաքածոյին հին թիւը. «Քիւ 24, ծանր. 1804» եւ հին թիւ մը՝ «203»:

4. Խորանի խաչ՝ Ս. Գէորգի մասունքով

Ահա հաւաքածոյի մարգարիտը կոչուելու արժանի նմոյշ մը՝ Ս. Գէորգի՝ մասունքով՝ խորանի խաչը (թիւ 425), պատրաստուած Հալէպ, 1668ին: Այն յաւագոյն օրինակ մըն է Հալէպի մէջ արհեստը արուեստի վերածած հայ վար-

պետներու բարձր հմտութեան: Այստեղ կիրարկուած են հայ աւանդական ոսկերչութեան գրեթէ բոլոր ճիւղերը՝ ձուլում, դրուագում, դրոշմում, ոսկեգօծում, արծնակիտում: Բոլորովին այլ ոճական սկզբունքներ ի յայտ կը բերէ Հալէպ ստեղծուած խաչի այս օրինակը: Անոր գեղարուեստական եւ կատարողական առանձնայատկութիւնները կը վկայեն տարբեր ուղղութեան մը մասին. ուղղութիւն, որ առաւել կը մօտենայ Երզնկայի, Կարնոյ, Կեսարիոյ, եւ այլ կեդրոններու ոսկերչական արուեստի սճարանական սկզբունքներուն, եւ կը հաստատէ Հալէպի մէջ հայկական արծաթագործութեան արգասաւորման մասին: Այս հանգամանքը ինքնին վկայութիւն մըն է հայկական բնակավայրերու եւ Հալէպի միջեւ մշտական առնչութիւններուն եւ առեւտրաարհեստաւորական խաւերուն դէպի Հալէպ անընդհատ հոսքին մասին:

Հայկական կիրառական արուեստի սքանչելի այս նմոյշը կը վկայէ ստեղծող եւ վարպետին եւ պատուիրատուին արուեստի բարձրաճաշակ ընկալումներուն մասին: Նախաձեռնողն ու ոգեշնչողը անկասկած եղած է պատուիրատուն, Ժէ. դարուն Հալէպի մէջ ապրած եւ ստեղծագործած նշանաւոր ծաղկող-նկարիչ՝ Խաչատուր Իրն (որդի) Մուրատ Պային, որուն գեղանկարչական հմտութենէն օգտուած ըլլալու է վարպետ ոսկերիչը:

Մեր ուսումնասիրութեան առարկայ խաչը արծաթէ է, ամբողջովին ոսկեգօծ. կազմուած է երեք մասերէ՝ քառաթեւէ, կոթառէ եւ գունդի մասնիկէ (երկայնքը՝ 27.8, լայնքը՝ 12 սմ.): Այն սրասայր, եռագագաթ, ելուստաւոր քառաթեւ խաչ մըն է, որուն երեք թեւերը հաւասար, ստորին թեւը՝ քիչ մը աւելի երկար է:

Խաչին ամբողջ մակերեսը ծածկուած է բուսական զարդանախշերու ընտիր մշակումով՝ վարդեակներ, արմաւենիկներ, ոճաւորուած ծաղիկներ, որոնք իրենց պատկերադրութեամբ համահունչ են հայկական զարդարուեստի յայտնի տարրերուն: Զարդանախշերուն յարդարանքը կատարուած է բարձրարուեստ հմտութեամբ. ամբողջ մակերեսը արծնապատուած է սեւի, զմրուխտի եւ փրուզի գունային նուրբ անցումներով, որ գեղանկարչական երանգներով օժտած է խաչը:

Հայկական խաչքարերու ոճով պատրաստուած խաչի այս օրինակին յաւելեալ պերճութիւն հաղորդած են գեղարուեստական յարդարանքի մնացած տարրերը՝ խաչին շուրջըրոյրը գեփեղուած ճաճանչանման տերեւներն ու զարդապսակները: Քառաթեւը կազմող չորս անկիւններէն դուրս կու գան շեղակի ճաճանչներ, նոյն ճաճանչանման ելուստները կը շարունակուին ստորին թեւին վրայ, սքանչելիօրէն ներդաշնակուելով հիմնական գաղափարին հետ:

Ճաճանչանման զարդերու յաւելուածներ կան նաեւ թեւերուն վրայ՝ աջ եւ ձախ կողմերը: Ափսոս որ գեղակերտ այս զարդերէն քանի մը հատը ինկած են: Չորս գլխածայրերուն վրայ, նոյնպէս եղած են զարդապսակներ, որոնցմէ միայն աջակողմեանը պահպանուած է:

Արտաքին երեսին վրայ՝ կեդրոնը փոքր բարձրութեամբ ապակիով ծածկուած տուփիկին մէջ ամփոփուած է սուրբին մասունքը, որուն շուրջը՝ թուղթէ երիզի վրայ գեղագիրով գրուած է «Ս. ԳԵՈՐԳ»:

Երկրորդ երեսը գրեթէ առաջինին կրկնութիւնն է՝ գեղեցկօրէն դրուագուած եւ արծնապատուած: Կեդրոնական մասին վրայ պատկերուած է խաչ մը՝ աստիճանաբար լայնցող, ծաղկաթերթիկներ չիւեցնող քառաթեւ մը:

Բուն խաչը կոթառին միացած է զարդանախշ գեղեցիկ գունդով, որ հարուած է վնասուած է, նկատելի են նաեւ վերանորոգութեան հետքեր: Գունդին վրայ կը կարդանք հետեւեալ արձանագրութիւնը. ՅԻՇ[Ա]Տ[Ա]Կ Է ՍԲ. ԽԱՉՍ ՄՈՒՐԱՏ ՊԱԼՈՒՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻՆ ՍԱՐԻԱՄԻՆ ԵՒ ՀՈՒՓՍԻՄԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՅՈՒՆ ՍՏՈՒ... ԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ. ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ ԹՎԻՆ ՌԾԺԱ» (1662):

5. Սեղանի մեծ խաչ Ս. Թէոդորոսի մասունքով

Հալէպի հաւաքածոյի բարձրարուեստ նմոյշներէն է անկասկած Ս. Թէոդորոսի մասունքով սեղանի մեծ խաչը (թիւ 369), պատրաստուած Կարին, 1803ին: Վարպետն է դերջանցի Տէր Սարգիսը: Արձաթեայ, ամբողջովին ոսկեզօծ այս շքեղ խաչը (երկայնքը՝ 31, լայնքը՝ 31 սմ.), աշխատուած է ձուլման ու գրուագման արուեստով, տեղ-տեղ փորագրութեան եւ զուգաթելի յաւելումներով եւ ունի հայկական ոսկերչութեան աւանդական դպրոցներուն բնորոշ յարդարանք:

Բուն օրինակը բաղկացած է հաւասարաթեւ լայնանիստ խաչէ. գլխաւոր այս խաչին մէջ տեղադրուած է մէկ այլ՝ հին խաչ մը:

Արուեստի գործ մը ըլլալու կոչուած այս մասնախաչը արժանի է յատուկ ուշադրութեան. աշխատանքի նրբութիւնը համապատասխան է պատկերուած նիւթի հարուստ բովանդակութեան: Խաչը պատրաստող քահանայ վարպետը ո՛չ միայն տիրապետած է ոսկերչական արուեստի գաղտնիքներուն, այլեւ հնարամիտ լուծումներ տուած է առաջադրուած խնդիրներուն:

Դրուագման եղանակով իրականացուած նրբաճաշակ աշխատանք, համաչափութիւն եւ գեղեցկութիւն զարդանախշերու, պատկերներու եւ արձանագրութեան, փորագրուած՝ բազմաձևուտ վարպետին կողմէ: Խաչը ուշադրաւ է նոյնքան իր գեղարուեստական արժանիքներով, որքան՝ պատկերներուն սրբանկարային արժէքով. ակնյայտ է, որ զայն ստեղծող վարպետը ներշնչուած է հայ մանրանկարչութեան ու պատկերագրութեան աւանդոյթներէն:

Խաչի ձեւով պատրաստուած այս մասնատուփը, կը ներկայացնէ ընդգծուած համաչափութիւններով, լայնանիստ քառաթեւ մը: Կեղրոնէն կը տարածուին պլիքաւոր, խոր կտրուածքներով չորս թեւերը. նոյն այս յարդարանքը կը շարունակուի խաչաթեւը կազմող չորս անկիւնները ամբողջացնող տարածութեան վրայ, ալե՛ծեւ ճանաչանման գեղապսակ կազմելով սոնակին շուրջ, որուն վրայ տեղադրուած են հայ ճարտարապետութեան եւ մանրանկարչութեան մէջ տարածուած՝ թեւաւոր հրեշտակներու գլխիկներ: Բոլորը միասին սոնակին շուրջ պտտող ճառագայթներ կը յիշեցնեն, վերածուելով հայկականացած՝ սոնականման խաչի: Նրբագեղ այս յարդարանքը խաչի յօրինուածքը օժտած է գեղարուեստական եւ իմաստային յագեցուածութեամբ: Սոնակէն դուրս եկող ճառագայթները կը խորհրդանշեն աշխարհի յաւերժական պտոյտը, իսկ Տիրոջ հրեշտակները՝ կ'իրականացնեն Աստուծոյ եւ մարդոց հաղորդակցումը քրիստոնէական տնօրինութեան մէջ:

Ամբողջ խաչը առնուած է հմտօրէն ոճաւորուած եռաչերտ երիզագօտիի մէջ, որ իրերայաջորդ հիւսակներու եւ տերեւիկներու շղթաներ կը գոյացնէ:

Արտաքին երեսի կեղրոնի յօրինուածքը՝ սրածայր ելուստներով, խոշոր տերեւանման խաչ մըն է, որ չորս բեւեռներով ամրացուած է բուն խաչին: Ըստ

էութեան շարժական այս խաչը միաժամանակ կը կատարէ ծածկոյթի դեր, մասունքը պարունակող խոռոչին համար: Իրական անակնկալ մըն է բուն՝ անամէջ խաչին մէջ տեղադրուած ձուլածոյ հին խաչը որ կը պարունակէ մասունքը՝ (ոսկորի կտոր): Ան բաց է, առանց ապակիի, նախնական ձեւով ամրացուած: Պարզ, ուղիղ գիծերով ձուլածոյ այս խաչը շատ հին է, եւ համաձայն արձանագրութեան կ'առնչուի Մ. Թէոդորոսի նահատակութեան թուականին՝ 1187²⁸: Հին խաչին վրայ կը կարդացուին «ԽԱՉՍ ՇԻՆԵԱՅ...» բառերը, շարունակութիւնը գոցուած ըլլալուն, կարեւի շեղաւ ընթեռնուլ: Յարաբերաբար նոր ժամանակներու գործ հանգիսացող բուն խաչը, փաստօրէն որպէս մասնատուփ ծառայած է մասունք պարունակող հին խաչին համար: Այդ կը հաստատէ նաեւ բուն խաչին վրայ գտնուող արձանագրութիւնը՝ խաչը չինուելու եւ հին խաչը՝ մասունքով հանդերձ, անոր մէջ ամփոփելու մասին:

Առաջին հայեացքով աննշան թուացող այս հնարանքը, արժանի է յատուկ ուշադրութեան: Ան կը վկայէ խաչը կեքտող վարպետին ստեղծագործ մտքին եւ գեղարուեստական ճաշակին մասին:

Չորս թեւագլուխներուն լայնադիր հարթութեան վրայ տեղադրուած բոլորակ պնակիտներուն մէջ պատկերուած են չորս աւետարանիչները, իրենց խորհրդանշաններով, իսկ կեդրոնական՝ մասունքը ծածկող խաչին վրայ, նոյնանման պնակիտի մէջ պատկերուած է Աստուածամայրը՝ մանուկ Յիսուսը գիրկը, երկուքն ալ թագակիր:

Մ. Կոյսը կը կրէ երկար պարեգօտ մը, դլուխէն վար իջած քօղը ծածկած է ամբողջ մարմինը: Յիսուս մանուկը ձախ ձեռքով բռնած է խորհրդանշական գունդը, իսկ աջով՝ երկար ցօղունով ծաղիկ՝ քրիստոնէական յաւերժական կեանքը խորհրդանշող դրախտի ծաղիկը: Չորս թեւերուն վրայ, նոյնանման մետալիտներու մէջ կան չորս աւետարանիչներու կիսանդրիները՝ համապատասխան խորհրդանիշերով:

Վերի խաչաթեւի վրայ՝ բոլորակ պնակիտի մէջ պատկերուած է Ղուկաս Աւետարանիչը՝ լուսապսակով՝ դէմքին վրայ յստակ կ'երեւին նրբօրէն մշակուած դիմագիծերը եւ սրածայր կիսամօրուքը: Աջին՝ կը տեսնուի Ղուկասի խորհրդանիշը հանդիսացող արծիւը, իսկ ձախ կողմը կը կրկնուի նոյն՝ ցօղունով ծաղիկը: Կիսանդրիին վարի մասը կ'ընդելուզեն հագուստին խոշոր ծալքերը, որոնք երկնային ամպի տպաւորութիւն կը ստեղծեն:

Խաչի վարի թեւին նոյնանման պնակիտի մէջ պատկերուած է Յովհաննէս Աւետարանիչը, լուսապսակ դէմքով, կիսամօրուս: Աջ ձեռքին գիրք է, գոց վիճակով: Աւետարանիչին ձախ կողմը պատկերուած է իր խորհրդանիշ ցուլը, իսկ աջ կողմը՝ ցօղունագարգ ծաղիկը: Վարի մասը ծածկուած է ամպանման հագուստի ծալքերով:

Աջակողմեան թեւի պնակիտի մէջ պատկերուած է Մատթէոս Աւետարանիչին կիսանդրին՝ լուսապսակով՝ դէմքին ուրուանկարը՝ արտայայտուած գիծերով եւ կիսամօրուս: Մատթէոսը աջ ձեռքով բռնած է բացուած գիրք, իսկ ձախով՝ փետուր մը: Անոր ձախ կողմը՝ պատկերուած է Մատթէոսի խորհրդանիշ՝ հրեշտակը, իսկ աջին՝ ցօղունով ծաղիկ մը: Կիսանդրիին վարի մասը ծածկուած է ամպանման հագուստի ծալքերով:

Չախակողմեան թեւի պնակիտին մէջ պատկերուած է Մարկոս Աւետարանիչը, լուսապսակով եւ ընդգծուած սրածայր մօրուքով: Աջ ձեռքին ունի փե-

տուր, իսկ ձախին՝ բացուած գիրք: Հաղուստի ծալքերուն մանրանկարը հոս ալ նոյն ձեւով կը կրկնուի: Մարկոսին աջ կողմը կ'երեւի գինք խորհրդանշող առիւծի բաշը, երկուքին միջեւ՝ վերի մասը պատկերուած է առանց ցողունի վարդաձաղիկ մը:

Պնակիտները երիզուած են շեղակի տերեւիկներէ կազմուած, հատիկազարդ նրբագեղ շրջանակներով: Այս նոյն նախը կը շարունակուի կեդրոնի խաչը երիզող շքեղ դօտիին մէջ:

Խաչին հիմնական յարդարանքին մաս կազմող չորս թեւերուն վրայ պատկերուած աւետարանիչները կը խորհրդանշեն չորս Աւետարանները:

Ամբողջ յորինուածքը յագեցած է հայկական մանրանկարչութեան եւ զարդարուեստին յատուկ գեղագիտական մտածողութեամբ:

Երկրորդ երեսակողմը նոյնպէս աչքի կը զարնէ կատարեալ մշակուածութեամբ ու ներդաշնակութեամբ: Քառաթեւը եզերուած է նեղ՝ շեղակի գիծերէ կազմուած դօտիով, երիզագիծերու միջեւ տարածութիւնը ծածկուած է իրար յաջորդող ծաղիկներու եւ տերեւներու նախշերով: Կեդրոնական հարթ տարածութեան վրայ, զարդանախշ շրջանակի մէջ պատկերուած է խաչուած Քրիստոսը, իսկ գլխուն վերեւ, ուղղանկիւն շրջանակի մէջ փորագրուած են՝ «Յ.Ն.Թ.Հ.» սկզբնատառերը (Յիսուս Նազովրեցի Թագաւոր Հրէից):

Տեսարանին մէջ առնուած են նաեւ խաչելութիւնը խորհրդանշող՝ արեւն ու լուսինը, ընդգծուած դիմագիծերով որ կը ծառայէ պատկերին իմաստային ամբողջականութեան:

Այստեղ եւս կը շարունակուի արտաքին թեւերուն տեղադրուած մետալիոններու պատկերազարական գաղափարը, մէկ տարբերութեամբ որ անոնց մէջ, փոխան չորս աւետարանիչներուն պատկերուած են չորս նոյնանման հրեշտակներ, հայ զարդարուեստի մէջ յաճախակի հանդիպող թեւաւոր հրեշտակներու գլխիկներ:

Քառաթեւին կեդրոնական տարածութեան ծաղկազարդ ճոխ յատակին վրայ կանոնաւոր գիծերով արձանագրուած է՝ «ՆԱԽԿԻՆ ՊԵՏ ՈՒՂ ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՅ ՍԲՅ. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ ԷՐ ՍԲՆ. ԹԵՈՂՈՐՈՍԻ, ՈՐ ՅԱՅՆ ՄԻՉՈՑԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿ[Ե]ՅԱՒ ՓՐԿՉԻՆ 1187Ն ՅԵՏ ԱՅՆՐ ԹՈՒՆ ՓՐԿՉԻՆ 407ԻՆ (!) ԼԵՉՈՒ ՍՐԲՆ. ԹԵՈՂՈՐՈՍԻ ԱՌՆԻ Ի ՄԷՉ ՍԲ. ԽԱՉԻՆ: ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԴԵՐՃԱՆՑԻ ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԻՆ ՉՍՈՅՆ ՍԲ. ԽԱՉՍ ՇԻՆԵՑԱՒ ԵՒ ՄԻՒՍ ՀԻՆ ԽԱՉՆ ՀԱՆԴԵՐՉ ՍԲ. ՄԱՍԱՄԲՆ ԱՄՓՈՓԵՅԱՒ Ի ԱՄԻՆ ՌՍԾԲ (1803) Ի ԿԱՐԻՆՈՅ ԶԱՂԱՔՆ»:

Վարը անվարժ գիրով աւելցուած է «ԱՐՉՐՈՒՄ (1803)», որ հաւանաբար ետքը աւելցուած է:

6. Սեղանի խաչ՝ մասունքով

Ոսկերչական արուեստի ընտիր ստեղծագործութիւն է 1660ին պատրաստուած մասունք պարունակող սեղանի այս խաչը (թիւ 301): Այն արծաթեայ է, ոսկեզօծ (երկայնքը՝ 16.7, լայնքը՝ 14.7 սմ.), ընդելուզուած կիսաթանկարժէք քարերով: Պատրաստուած է ձուլման եւ դրուագման արուեստով, փորագրութեան եւ գնդիկազարդման յաւելումներով:

Կատարման վարպետութեամբ ու նրբագեղութեամբ արուեստի իսկաւարտ գործ մըն է այս մասնախաչը: Ան հաւասարաթեւ, հայկական զարդարուեստի

եւ արժաթագործութեան աւանդոյթներու վարպետ զուգորդութեամբ իրականացած խաչի ընտիր օրինակ մըն է: Ընդհանուր յօրինուածքը դասական է, զուգաթելի հմուտ մշակումով:

Աստիճանաբար լայնցող, սլացիկ համաչափութիւններով չորս թեւերը կը կազմեն սրածայր գոգաւորութեամբ քառաթեւ մը: Ամբողջ խաչը երեսապատուած է, աւելի ճիշդ՝ հիւսուած է հայ զարդարուեստի մէջ յաճախակի հանդիպող, բարդ ուրուանկար ունեցող, իրարու մէջ միահիւսուած բուսական նախշերու՝ հիւսկէնակերտ վարդեակներու եւ տերեւիկներու արտակարգ մշակումով, որ ըստ էութեան կը կազմէ խաչին կարեւոր եւ հիմնական յարդարանքը:

Արաաքին չորս թեւերուն՝ լայն հատուածին վրայ, բարձրադիր օղամանեակի մէջ ազուցուած են հաւկթաձեւ խոշոր քարեր, իսկ դէպի կեդրոն՝ նեղ հատուածին վրայ փոքր չափի գունաւոր քարեր: Խաչաթեւին չորս անկիւններուն միջեւ զետեղուած են փիրուզէ մանր ակեր: Թեւերուն սրածայր զոյգ ծայրագլուխները եւս զարդարուած են փիրուզէ մանր ակերով:

Խաչին կեդրոնը՝ փոքր բարձրութեամբ ուղղանկիւն ճերմակ ապակիի տակ, զետեղուած է մասունքը:

Երկրորդ երեսակողմը ունի հարթ եւ ողորկ մակերես, որուն վրայ վարպետօրէն փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ԽԱՉՍ 3[Ի]Շ[ԱՍԱ]Կ Է ՏԵՐ ԴԱԹԻՆ ՈՐԴՈՒՆ ԲԱՐՍԵՂԻՆ ԹՎ ՌՃԹ» (1660):

Ճառք յիշատակութիւն չկայ մասունքին պատկանելիութեան մասին, եւ՝ թէ ու՛ր ստեղծուած է այս ընտիր գործը: Մական դատելով աշխատանքին հնութենէն եւ ոճական առանձնատկութիւններէն, կարելի է ենթադրել, որ ան խոր ընդհանրութիւններ ունի հայկական արժաթագործութեան նշանաւոր կեդրոններուն մէջ պատրաստուած կրօնածիսական առարկաներուն հետ, որոնց կարելի է հանդիպիլ զանազան թանգարաններու եւ ուղեգիրքերու մէջ:

7. Չեռաց խաչ՝ մասունքով

Գեղարուեստական ուրոյն յարդարանք ունեցող խաչի օրինակ մըն է (թիւ 436) մասունք պարունակող ձեռաց խաչը (երկայնքը՝ 13.5, լայնքը՝ 6 սմ.): Արժաթեայ ոսկեզօծ այս մասնախաչը պատրաստուած է ձուլման եւ դրուագման եղանակով: Բաղկացած է երկու մասէ՝ քառաթեւէ եւ կոթառէ: Չուլածոյ, ներքին կտրուածքներով, սրասայր գագաթներով խաչը, ուշագրաւ է որքան նրբագեղութեամբ ու պարզութեամբ, նոյնքան հայկական զարդարուեստին բնորոշ տարրերով:

Ընդհանուր յօրինուածքը կը յուշէ հայկական մանրանկարներու հետ որոշակի ընդհանրութեան մը մասին: Խաչը գեղակերտող վարպետը ըստ երեւոյթին ներշնչուած է բնօրինակէ մը: Խիստ հետաքրքրական է խաչին պարականոն կառուցուածքը, չորս խաչաթեւերուն կը փոխարինեն չորս շեղաձեւ ճաճանչաթեւեր, կազմելով շեղանկիւնաձեւ խաչ մը: Ճառագայթանման թեւերը կը ներկայացնեն խոր դրոշմումներով, հետզհետէ լայնցող հնգանիստ ճաճանչազարդեր, ծայրագլուխները սուր աստիճանական կտրուածքներով:

Ճաճանչաթեւերուն միջեւ, չորս անկիւններէն իւրաքանչիւրին մէջ, զետեղուած են միանման մանրաքանդակներ՝ հրեշտակներու գլխիկներ՝ ամփոփուած վարդեակներէ կազմուած նախշերու մէջ, որոնք միասին ուղղահայ-

եաց եւ հորիզոնական գիծերով զարդանախշ խաչ մը կը ձեւակազմեն, ներդաշնակ համադրութիւն մը ստեղծելով ճաճանչախաչի յօրինուածքին հետ:

Այս բոլորը, ոճական առանձնայատկութեան հետ միասին, խորհրդապատական նշանակութեամբ օժտած են յօրինուածքը:

Սաչին արտաքին երեսին կեդրոնը, թեթեւ բարձրութեամբ օղամանեակի վրայ ամրացուած է բոլորակ ապակի, որուն տակ գեանդուած է մասունքը: Սաչին երկրորդ երեսը կը կրէ գրեթէ նոյն յարդարանքը՝ կը բացակային հրեշտակներու մանրաքանդակները, իսկ կեդրոնը՝ մասունքը պարփակող շրջագիծը ծածկուած է արծաթի ուռուցիկ, ողորկ շերտով: Սաչաթեւը կոթառին միացած է գնդանման անզարդ մասնիկով:

Կոթառին վրայ կայ արձանագրութիւն՝ «թիւ 25, ծանր. 40 կ.», որ հաւաքածոյին հին թիւն է: Այս նմոյշը չունի որեւէ արձանագրութիւն, թէ որով մասունքը պահուած է այնտեղ եւ թէ ե՞րբ եւ ուր պատրաստուած է մասնատուփը:

8. Զեռաց խաչ Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի մասունքով

Գանձատան մէջ կը պահուին մասունք պարունակող քանի մը միանման արծաթէ ձեռաց խաչեր, պատրաստուած՝ եթէ ոչ միեւնոյն վարպետին ձեռքով, ապա նոյն արհեստանոցին մէջ: Անոնք ամբողջութեամբ պատուած են զուգաթելով զարդարուած գունաւոր քարերով, եւ կը կրեն Հալէպի մէջ ծաղկած հայկական ոսկերչական արուեստի գրոշմը:

Ասոնցմէ է Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի²⁰ մասունքով հիւսկէնակերտ խաչը (թիւ 288) որուն նմանօրինակներուն կարելի է հանդիպիլ ԺԸ-ԺԹ դարերու Հալէպի հայ վարպետներու աշխատանքներուն մէջ:

Մեր ուսումնասիրութեան առարկայ՝ Յակոբ Մծբնացիի մասունքը պարունակող խաչը արծաթէ է, ոսկեզօծ, աշխատուած հիւսկէն զուգաթելի եւ հատիկազարդման արուեստով, հմտօրէն ոճաւորուած վարդեակներու եւ արմաւենիկներու ծաղկային զարդանախշերով (երկայնքը՝ 24-5, լայնքը՝ 11 սմ.): Ոճական առանձնայատուկ համամասնութիւն կը կազմեն թեւերուն կիսաբոլոր, եռազագաթ վերջոյթները, քառաթեւը կազմող սունիին չորս անկիւնները յարդարուած են բուսական զարդանախշերէ կազմուած յաւելուածներով, որոնք յաւելիալ պերճութիւն կը հաղորդեն յօրինուածքին:

Արտաքին չորս թեւերուն, ծայրի լայն հատուածներուն վրայ, նուրբ շրջանակի մէջ ազուցուած են միջին չափի, ուռուցիկ կանաչ ակեր: Իսկ կեդրոնը՝ բարձրադիր քառանկիւն տուփին մէջ, ապակեայ ծածկոյթի տակ ամփոփուած է մասունքը: Մասունքին կցուած է թուղթէ բարակ երիզ մը, որուն վրայ կայ գեղազիր արձանագրութիւն. «Ս. ՅԱԿՈԲ ՄՇԲՆ[ԱՅ] ՀԱՅՐԱՊԵՏ»:

Երկրորդ երեսակողմը, նոյն հիւսկէն հատիկազարդ բանուածքն է, թեւերուն վրայ ազուցուած են նիստաւոր, ճերմակ ակեր, իսկ կեդրոնը՝ տեղադրուած է խաչուած Քրիստոսի մանրաքանդակը: Սաչին երկու երեսները իրար միացած են հիւսկէն երիզազօտիով: Սաչին գեղարուեստական յօրինուածքին աշխուժութիւն կը հաղորդեն անոր վրայ ամրացուած փայլիլուն քարերը:

Կոթառը՝ կրթ է, անզարդ եւ հարուածներէ վնասուած: Անխնամ կերպով զօդուած այս կոթը անկասկած բուն խաչինը չէ, որ հաւանաբար կոտորուած եւ

յետագային ուրիշով մը փոխարինուած է: Վրան փորագրուած է «52», որ հաւաքածոյի հին թիւն է:

9. Ձեռաց խաչ՝ Ս. Թովմաս առաքեալի մասունքով

Յաջորդը՝ նոյնատիպ ձեռաց խաչ մըն է՝ Ս. Թովմաս առաքեալի մասունքով (թիւ 426): Խաչը արծաթէ է, ամբողջովին ոսկեզօծ, աշխատուած հիւսկէն զուգաթելի եւ հատիկազարդումի եղանակով, ԺԸ. դարու երկրորդ կիսուն, Հալէպի մէջ (երկայնքը՝ 27, լայնքը՝ 13 սմ.): Հալէպեան արծաթագործութեան յատկանշական նմոշներէն է ան, բաւական նման ներկայ յօդուածի թիւ 8 եւ թիւ 10 խաչերուն. հաւանաբար նոյն վարպետի գործերէն է:

Նրբորէն մշակուած հիւսկէն զարդանախշերը յաւելեալ շքեղութիւն տուած են Հալէպեան ոսկերչութեան այս ընտիր օրինակին: Գեղահիւս վարդեակներու եւ տերեւիկներու ցանցկէնակերտ մակերեսը, յարդարուած է սրանկիւն նուրբ յաւելմասնիկներով:

Խաչաթելին գլխածայրերը՝ թագերը կազմուած են եռազագաթ կիսակորերով, որոնցմէ իւրաքանչիւրին կեդրոնը ազուցուած են գոյնզգոյն՝ դեղին եւ կարմիր քարեր:

Քառաթելը կազմող չորս անկիւնները ամբողջացած են հիւսկէն զարդերով, որոնք ճաճանչաթելերու տպաւորութիւն կը ստեղծեն:

Կեդրոնը՝ թեթեւ բարձրութեամբ օղամանեակի մէջ տեղադրուած է կլոր, թափանցիկ ապակի, որուն տակ ամփոփուած է մասունքը: Մասունքը շրջապատող թուղթէ երիզի վրայ կ'երեւի գեղագիր արձանագրութիւնը. «ՍԲ. ԹՈՎԱՍԱ ԱՌԱՔԵԱԼ»:

Երկրորդ երեսակողմը, նոյն ցանցկէն, գնդիկազարդ հիւսուածքն է, կեդրոնը՝ գետեղուած է խաչեալ Քրիստոսի նրբաքանդակը: Թեւերուն վրայ կան գոյնզգոյն ակեր: Երկու երեսակողմերը իրար միացած են ցանցկէն խիտ հիւսուածքով:

Խաչը կոթառին միացած է հիւսկէն գեղեցիկ գունդով, իսկ կոթառը՝ ողորկ եւ անզարդ, վարի մասը լայնցող՝ վրան փորագրուած է «Փիւ 4 ծանր. 220 կ», որ հաւաքածոյին հին թիւն է:

10. Ձեռաց խաչ՝ Ս. Յակոբ Տեառնեղբօր մասունքով

Մասնախաչի մէկ այլ օրինակ է Ս. Յակոբոսի³⁰ մասունքով ձեռաց խաչը (թիւ 427), յար եւ նման նախորդ՝ (ներկայ յօդուածի թիւ 8 եւ 9) երկու խաչերուն:

Խաչի այս օրինակը ի տարբերութիւն նախորդ երկուքին, ունի արձանագրութիւն, որմէ կը տեղեկանանք որ ան ստեղծուած է 1763ին, Հալէպ:

Այս խաչը արծաթէ է, ոսկեզօծ, նոյն հիւսկէն, զուգաթել, բանուածքով (երկայնքը՝ 27, լայնքը՝ 13 սմ.): Ամբողջովին ցանցկէն, գնդիկայեռ, բուսական զարդանախշերով նրբահիւս խաչ մըն է, եռաալիք, կիսակոր կտրուածքով թեւազուլիներով: Աստիճանաբար լայնցող թեւերուն վրայ ազուցուած են գունաւոր (դեղին եւ կարմիր) քարեր: Խաչին կեդրոնը՝ փոքր բարձրութեամբ տեղադրուած է հաւկթաձեւ ապակի՝ յատուկ շարժական փակիչով: Ապակիին տակ, կ'երեւի մասունքը, թուղթէ երիզի մը ներքոյ, որուն վրայ գեղագրով գրուած է. «ՍԲ. ՅԱԿՈՒՅՍ ՏԵԱՌՆԵՂԱՅՐ»:

Երկրորդ երեսակողմը նոյն ցանցկէն բուսական նախշազարդ բանուածքն է, կեդրոնը՝ զետեղուած է խաչուած Քրիստոսի մանրաքանդակը, իսկ թեւերուն վրայ ամրացուած են կարմիր եւ կանաչ ակեր: Երկու կողմերը իրարու միացած են հիւսկէնակերտ երիզով:

Սաչը կոթառին միացած է հիւսկէնակերտ շքեղ գունդով մը:

Մասնախաչի այս օրինակը, առանձնայատուկ է իր ծաղկազարդ կոթառով, որուն վրայ ոլորապտոյտ համաչափ զիծերու մէջ փորագրուած է. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍԲ. ԽԱՉՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ Ի ՈՐԴՈՅՆ ՏԻՐԱՅՈՒ ԱՆԴՈՒՆԻՆ ԴՍԵՐ ՍԷՅՏԷԻՆ ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ՈՐԴՈՅՆ ՏԻՐԱՅՈՒ ՃՐՃՕՍԻՆ ՅՈՎՍԷՓԻՆ ԿՈՂԱԿՅԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ Ք[ԱՌԱՍՈՒՆ] ՄԱՆ[ԿԱՆՅ] ԵԿ[ԵՂԵՑ ԻՈՅ] ԹՎԻՆ ՌՄԺԲ» (1763):

11. Ս. Բառնարայ առաքեալի մասունքով փոքր խաչ

Մասնատուփերու մէկ այլ տեսակ է Գանձատան մէջ պահպանուող Ս. Բառնարայ³¹ առաքեալի մասունքը պարունակող փոքր չափի խաչը (թիւ 526), ստեղծուած՝ 1734ին, անյայտ վայրի մը մէջ, ի յիշատակ մեզի անծանօթ Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ: Փոքր չափի այս մասնախաչը, մասունքի պահարաններու ընդհանրացած ձեւերէն է, որ առաջին հայեացքով թէւ լանջախաչ կը միշնէ, սակայն անոր կիրարկումը սերտօրէն առնչուած է Աջերու հետ: Աջի ձեւով պատրաստուած մասնատուփերը, յաճախ վարպետներու գեղագիտական ճաշակին եւ հնարամտութեան շնորհիւ, իսկ աւելի յաճախ՝ պատուիրատուներու հայեցողութեամբ, օժտուած են յաւելեալ պերճազարդերով, ինչպէս՝ մատանի, թեւնոց, բազկամանեակ, եւն. այդ զարդերու կարգին կը պատկանին նաեւ շղթայով թեւնոցին ամրացուած զարդախաչերը, որոնց մէջ սովորաբար կը զետեղուէին սուրբերու մասունքներ: Ահա այսպիսի կախովի զարդախաչ մըն է Ս. Բառնարայ առաքեալի մասունքը պարունակող վերոնշեալ խաչը:

Թեթեւակի յարդարուած արծաթէ ձուլածոյ խաչ մըն է այն, աշխատուած դրուագումի եւ զուգաթելի յաւելումներով (երկայնքը՝ 7.5, լայնքը՝ 5.2 սմ.): Սաչին ստորին թեւի ծայրապանակին ամրացուած շղթային առկայութիւնը կը յուշէ, թէ ան նախապէս կցուած եղած է առարկայի մը, ամենայն հաւանականութեամբ՝ Աջի մը:

Պարզ, ուղիղ զիծերով մասնախաչի այս օրինակը, օժտուած է հին գործերուն յատուկ նախնական խստաբարոյ պարզութեամբ: Երեք խաչաթեւերը հաւասար են, իսկ ստորինը՝ մասամբ մը երկար, հարթ եւ ողորկ մակերեսով: Արտաքին երեսին կեդրոնը, փոքր բարձրութեամբ տեղադրուած ապակեպատ շրջանակի մէջ ամփոփուած է մասունքը:

Սաչի միակ յարդարանքը քառաթեւին վերջնագիծերը ընդգծող պարզ, հիւսքի ձեւով երիզագօտին է:

Երկրորդ երեսակողմը, հարթ մակերեսի վրայ փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Յ[Ի]Շ[ԱՏԱԿ] ՍԲ. ՕՎԱՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ Է ԲԱՌՆԱԲԱՅ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՄԱՍՆ Է ԹՎ ՌՃՁԳ ԻՆ» (1734):

12. Ս. Երմողայոսի մասունքով փոքր խաչ

Փոքր չափի զարդախաչի այլ օրինակ մըն է Ս. Երմողայոսի³² մասունքով արծաթեայ խաչը (թիւ 526ա), որ 1772ին անյայտ վայրի մը Ս. Յովհաննէս եկե-

դեցին նուիրարեբրած է Տէր Յոհան քահանան: Դատելով յօրինուածքին բնոյթէն դժուար չէ գուշակել, որ ան նախապէս կցուած եղած է Աջի մը:

Խաչը կոփածոյ է, հարթ մակերեսով, հատիկազարդումի յաւելուածներով (երկայնքը՝ 9, լայնքը՝ 9 սմ.):

Խաչի այս յօրինուածքը կը ներկայացնէ այնպէս, սրածայր կտրուածքներով քառաթեւ մը: Սունակին անկիւնները յարդարուած են ճաճանչներ յիշեցնող կլուստաւոր նախշերով: Չորս թեւերուն կեդրոնէն՝ ուղղահայեաց եւ հորիզոնական, նեղ ուղիղ գիծով կ'անցնի գնդիկազարդ երիզ մը: Կեդրոնածիզ այս երիզները, իրենց կարգին կը կազմեն խաչ մը: Առաջին հայեացքով պարզ, անզամ աննշան թուացող այս մանրամասնը, սակայն, յատուկ նրբագեղութեամբ օժտած է խաչի գեղարուեստական գաղափարը:

Կեդրոնը տեղադրուած բարձրադիր, նոյն՝ գնդիկազարդ երիզով տուփի վրայ, ազուցուած է ուղղանկիւն ճերմակ ապակի, որուն տակ կ'երեւի մասունքը (փշրանք):

Երկրորդ երեսակողմը հարթ եւ ողորկ մակերեսի վրայ՝ մանր, անհամաչափ տառերով փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ԵՐՄՈՂԵԱ Ք[Ա]Հ[Ա]Ն[ԱՅ]ԻՆ ՍԱՄՆ Է Յ[Ի]Շ[Ա]Տ[Ա]Կ Տ[Է]Ր ՅՕՀԱՆԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ. ՈՎԱՆԷՍ ՅԵԿ[ԵՂԵՂԵՑՈՒՆ] ՈՍԻԱ» (1772)³³:

Խաչերու վերջին երկու օրինակները յատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն որպէս նոյն աշխարհագրական տարածքի գործեր, որ կը վկայէ արծաթագործութեան ուրոյն դպրոցի մը մասին, որն ըստ երեւոյթին, աւելի հակուած էր դէպի հին դասական օրինակները:

ՄԱՄՆԱՏՈՒՓԵՐ

13. Մասնատուփ Ս. Գէորգ Զօրավարի

Գեղարուեստական կատարելութեամբ եւ մշակման բացառիկ վարպետութեամբ յատուկ ուսումնասիրման արժանի է Ս. Գէորգի մասունքը պարունակող արծաթէ ոսկեզօծ այս մասնատուփը (թիւ 533), գեղակերտուած Հալէպի մէջ, 1809ին: Եզակի կոփածոյ այս մասնատուփը, պատրաստուած է դրուագման, փորագրութեան եւ հատիկազարդումի արուեստով (երկայնքը՝ 16, լայնքը՝ 12 սմ.):

Ան հաւկթածեւ, ուռուցիկ ծածկոյթով մասնատուփ մըն է, ուր աչքի կը զարնեն զինք ստեղծող վարպետին նրբաճաշակութիւնն ու հնարամտութիւնը: Ակնյայտ է, որ վարպետը ոչ միայն տիրապետած է ոսկերչական արուեստի գանազան հնարքներուն, այլեւ յաջողած է բացառիկ խորհրդաւորութեամբ օժտել մասնատուփը:

Արկղիկը գոցող արծաթէ պատեանը, որ ըստ էութեան մասնատուփն իսկ է, առնուած է ոսկեզօծ շքեղ երիզագօտիի մէջ: Վարպետօրէն ոճաւորուած ծաղկային այս զարդագօտին, կազմուած է իրար յաջորդող գնդիկազարդ վարդածաղիկներու եւ տերեւիկներու շղթայով: Տերեւիկներու կտրտուած եզրերը, առանձնապատուկ շքեղութիւն հաղորդած են ընդհանուր յօրինուածքին եւ ասեղնագործ երիզի մը տպաւորութիւնը կը ստեղծեն:

Պատեանի մակերեսը ծածկուած է հմտօրէն մշակուած բուսական նախշերու եւ փորագրուած գրութեան նրբագեղ համադրութեամբ: Կեդրոնական գլխաւոր հատուածին վրայ պատկերուած է ծաղկաթերթերէ կազմուած հա-

ւասարաթեւ խաչ մը: Թեւերուն բուսական այս նկարագիրը, կը շարունակուի նաեւ խաչի կեղրոնի յարդարանքին մէջ, ուր վանդակաձեւ գիծերը վարսանդաառէջք կը յիշեցնեն: Թեւերուն անկիւններէն դուրս կու գան սրածայր տերեւիկներ, ներքին համամասնութիւն կազմելով ընդհանուր գեղարուեստական յղացքին հետ: Պաշին շուրջը ծածկուած է նրբորէն հիւսուած բաղեղազարդ տերեւիկներով: Իսկ վերի եւ վարի կիսակլոր հատուածները կը լրացնեն ծաղկաթերթերու պսակները, գեղեցիկ ամպհովանիկներ կազմելով խաչին շուրջ:

Մազկային այս նախշապարը երիզող երկշարք երիզագիծերուն մէջ, գեղեցիկ բոլորագիրով փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Յ[Ի]Շ[Ա]-ՏԱԿ Է ՄԱՍՈՒ[Ն]ՔԸՍ ՍՐԲՈՅՆ ԳԻՎՈՐՔՅԵԱ ՍԱՍԸՆՅԻ Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի ԿԱՍՊԱՐԻ ԴՍՏԸՐ ՄԱՐ[Ի]ԱՄԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍՐԲ. Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱԾՆԱ ԷԿԷՂԵՑՈՒՆ. ԹՎԻՆ ՌՄԾԸ ԻՆ» (1809)³⁴.

Մասնատուփին երկրորդ երեսակողմը՝ ամբողջ մակերեսը ծածկուած է ճերմակ, թափանցիկ ապակիով, որուն տակ տեղաւորուած է բամպակի մէջ ամփոփուած մասունքը (ոսկորի կտորներ), առնուած նոյն՝ արտաքին երեսի ծաղկային ոսկեզօծ երիզագօտիին մէջ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Սոյն յօդուածին ստեղծման եւ ցուցանմունչներուն տեղւոյն վրայ ծանօթանալու ընձեռուած առիթին համար, յատուկ շնորհակալութիւն կը յայտնենք Հայէպի Հայոց Թեմի Առաջնորդ Տ. Շահան Ս. Եպս. Մարգիսեանին:
- ² Թուականի այս ճշդումին մասին տես՝ Վարդի Քէչիշեան, «Մանիա Ղազարեան, Աշոտ Ստեփանեան, Հայէպի Հայոց Գեղարուեստը», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԺԹ., 1990, էջ 407-420:
- ³ Թուցակ Հայերէն Զեռագրաց Հայէպի Ս. Բառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ Եւ Մասնաւորաց, կազմեց՝ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, Հտր. Ա., Երուսաղէմ, 1935, էջ 214:
- ⁴ Է.-Ը. դարերուն իրենց զարգացման գազաթնակէտին հասած «Մետաքսի ճանապարհով» իրագործուող տնտեսական եւ մշակութային փոխադարձութիւնները Ը.-Թ. դարերուն կը սկսին անկում ապրիլ, իրրեւ հետեւանք ծովային ուղիներու աշխուժացման եւ քաղաքական որոշ գործօններու:
- ⁵ Թուցակ, էջ 151:
- ⁶ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հայէպի Հայոց, Հտր. Գ., Քննական, 1355-1908, Փարիզ, 1950, էջ 253-254:
- ⁷ Հայերէն Զեռագրերի Յիշատակարաններ, (1641-1660/66), ԺԷ. Դար, Հտր. Գ., կազմեց Վազգէն Յակոբեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 381 (եւ այլուր). նաեւ՝ Միսէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն Եւ Յիշատակարանք, ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց՝ Հ. Ն. Ակիմեան, Վիեննա, Միտիթարեան Տպ., 1936, էջ 318:
- ⁸ Միսէոն Դպրի, էջ 318:
- ⁹ Նոյն չրջափակին մէջ երկու առանձին եկեղեցիներու աննպատակաշարմարութիւնը, փոքրիկ եկեղեցին ընդարձակելու անկարելիութիւնը, ինչպէս նաեւ հայութեան այլ թաղամասերու մէջ կեդրոնացումը նկատի առնելով, որուն ազգային-եկեղեցական իշխանութիւններու որոշումով, Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի մը կը կառուցուի հայրնակ նոր թաղամասի մէջ, իսկ հինը կը վերածուի Գանձատուն-Թանգարանի (բացուած՝ 7 Մայիս, 1991), արդեամբ Ֆրանսահայ բարերար Գէորգ Պազրճեանի:

- ¹⁰ Մեր քաղաքը բանաւոր տեղեկութիւններուն համաձայն, Գանձատունը կազմակերպելու աշխատանքներուն զուգընթաց, 1991ին աշխատանքային հրաւերով Հալէպ ժամանած հայրենի արուեստարան Մանիա Ղազարեան ղեկավարած է Գանձատան ցուցանմուշներու ցանկագրութիւնը, որոնց մէջ ցաւօք նկատեցինք բազմաթիւ սիւալագրութիւններ: Մինչ այդ, մասնակի փորձ մը կատարած էր Հալէպի պատմութեան մեծ երախտաւոր Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան: Վերջինս իր Պատմութիւն Հալէպի Հայոցի Գ. հատորին մէջ (էջ 890-911) նկարագրած է Ս. Քառասնից եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցիներուն մէջ պահուող ծիսական առարկաներու փոքր խումբ մը, առանց որոշակի ցանկագրումի կամ դասակարգումի:
- ¹¹ Այս յօդուածին Բ. մասով, յաջորդիւ կու տանք նոյն բնոյթի մնացեալ մասունքներու եւ մասնատուփերու նկարագրութիւնը:
- ¹² Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ պահուող սրբազան մասունքներու եւ մասնատուփերու մասին հարուստ նիւթ կը պարունակեն հետեւեալ աշխատութիւնները.- Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպէրեանի, Փարիզ, Տպ. Արաքս, 1960. նաեւ՝ Հ. Գարեգին Վրդ. Սահակեան (Չարհանալեան), Յաղագս Բարեխօսութեան Սրբոց Եւ Չնշխարս Նոցա Եւ Զպատկերս Մեծարեոյ, Վենետիկ, 1852. նաեւ՝ Հ. Վարդան Վրդ. Հացունի, «Սրբոց Նշխարները», Բազմալէզ, (1906-1907ի զանազան թիւերու մէջ). նաեւ՝ Գէորգ Մեսրոպ, «Թուրքիոյ Հայոց Կորուստները 1915-1922ին. Ազգապատկան Գոյքերու Տեսակէտով», Հայաստանի Կոչնակ, ԼԱ. տարի, Յունիս 27, 1931, թիւ 26, էջ 808. նաեւ՝ Առաքել Պատրիկ, Պատմադիրք-Յուշամատեան Սեբաստիոյ, Պէյրութ, 1947. նաեւ՝ Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի Վանքերը, Ա. մաս, Վիեննա, Միսիթարեան Տպ., 1940. նաեւ՝ Յովհաննէս Եզս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի Եւ Հինգ Գաւառացն Արարատայ, Հոր. Ա., էջմիածին, 1842, եւ.:
- ¹³ Հ. Տաճատ Եարտըմեան, «Հայաստանի Վանքերուն Եւ Եկեղեցիներուն Մէջ Պահուած Սուրբերու Մասունքներ Եւ Սրբազան Առարկաներ», Բազմալէզ, ՃՄԼ տարի, 2000, թիւ 1-4:
- ¹⁴ Քրիստոնեայ Հայաստան Հանրագիտարան, «Քրիստոնեայ Հայաստան» Հանրագիտարանի գիտախմբադրական խորհուրդ՝ Հ. Մ. Այվազեան (Գլխ. խմբագիր-տնօրէն) եւ ուրիշներ, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, 2002, էջ 690-691:
- ¹⁵ Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, Միսակն Բառարան, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1957, էջ 157-8:
- ¹⁶ Նահատակ սուրբի նահատակուած կամ թաղուած տեղը կառուցուած մատուռ:
- ¹⁷ Ազաթանգեղոս, Հայոց Պատմութիւն, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1983, էջ 455:
- ¹⁸ Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, Հոր. Բ. (Ե. դար), Անթիլիաս-Լիբանան, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ 2003, էջ 2252-2253:
- ¹⁹ Մասունքներու պաշտամուքը առաւել լայն տարածում գտած է աւանդական հին եկեղեցիներու մօտ, ներառեալ՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ. Հայ Կաթողիկ Եկեղեցին նոյնպէս ընդունած է սրբազան առարկաներու պաշտամուքի այլեւայլ ձևեր, մինչ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին դաւանաբանութիւնը կը մերժէ ընդհանրապէս սուրբերու միջնորդութիւնը եւ պաշտամուքը:
- ²⁰ Եարտըմեան, էջ 135: Հմմտ.՝ Գէորգ Մեսրոպ, էջ 808:
- ²¹ Թէոդորոս արեղայ, որդի Գոհարինէ նահատակին (Գոհարինեանք՝ ԺԲ. դարու վկաներ, սերաստացի չորս եղբայրներ՝ Գոհարինէ, Ռատիոս, Մամիդէս եւ Տուքիոս), երիտասարդ տարիքին արեղայութեան կարգ ընդունելով, միաբանած էր Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքին: Թէոդորոս արեղայ, իսլամներու կողմէ ամբաստանուելով՝ կը

ձերբակալուի եւ հաւատաւորացութեան կը բռնադատուի: Սակայն մերժելով կը բանտարկուի եւ խոշտանգումներու կ'ենթարկուի: Ազարդիւն կ'անցնին նաեւ զինք բռնութեամբ մղկիթ մտցնելու բոլոր շանքերը: Թէոդորոս ցմա՛հ հաստատ կը մնայ իր հաւատքին վրայ, մինչեւ որ շարաշար խոշտանգուելով կը սպաննուի: Ըստ Յովհաննէս Սեբաստացիի, Թէոդորոսի նահատակութենէն ետք Սարգիս անուն հայազգի իշխանը, մեծամեծ նուէրներով կաշառելով ամիրան, հրանելիին մարմինը մեծ պատիւով թաղել տուած է Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցին մէջ, շիրիմին վրայ գրել տալով՝ «Այս է տապան հանգստեան սրբոյն Գոնարիմեայ, որդոյն Թէոդորոս նահատակին, ի բուին ՊԼՁ (1387) վասն նահատակութեան...» (Յովհաննէս Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, աշխատասիրութեամբ՝ Բ. Լ. Զուգասզեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1974, էջ 162):

²² Մայր Յուլիան Զեռազրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հայր. Տասներորդ, կազմեց՝ Ն. Աբգ. Պողոսեան, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1960, էջ 28:

²³ Թովմաս առաքեալը (կոչուած է նաեւ Երկուորեակ, Թաղէոսի կամ մէկ այլ աշակերտի եղբայրը ըլլալուն համար), Գալիլիայէն էր: Անոր մասին ակնարկութիւններ կան երեք Աւետարաններու (Մատթ. 10.1-4, Մարկ. 3.13-19, Լուկ. 6.12-16), իսկ Յովհաննու Աւետարանին մէջ կը յիշատակուի Ղազարոսին յարութիւն տալու առնչութեամբ, երբ Յիսուս աշակերտներուն առջարկած է երթալ Բեթանիա՝ մեռած Ղազարոսը «արթնցնելու»: Անձնուրաց եւ Յիսուսին մինչեւ մահ հետեւելու պատրաստ Թովմասը սակայն, թերահաւատութիւն ցուցաբերած է յարուցեալ Յիսուսի նկատմամբ եւ մինչեւ իր աչքով չտեսաւ յարութիւն առած Յիսուսին մարմնի վերջերքը, չհաւատաց, բայց տեսնելէ յետոյ ըսաւ «...Տէր իմ եւ Աստուած իմ» (Յովհ. 20.24-29): Քարոզած է Սուրիա, Պարսկաստան եւ Հնդկաստան, ուր - ըստ աւանդութեան - նահատակուած է աղօթքի ժամանակ նետահարուելով: Հայ Եկեղեցին Թովմաս առաքեալին յիշատակը կը տօնէ Աստուածածնի Վերափոխման երրորդ կիրակիին նախորդող Ծարաթ օրը:

²⁴ Թերեւս սակաւակեա՞ց:

²⁵ Ս. Ստեփանոս Նախավկան Ա. դարու քրիստոնեայ հայրերէն է, առաջին վկան, որ իր արիւնը թափեց Յիսուս Քրիստոսը Աստուծոյ Որդի վկայելով: Մէկը Յիսուսի եօթանասուն (կամ՝ եօթանասուններկու) աշակերտներէն, զոր ուրիշ վեց հոգիներու հետ, նախնական եկեղեցին կարգեց եկեղեցւոյ սեղանի սպասաւոր (սարկաւազ): Սուրբ Գիրքը անոր մասին կը վկայէ, որ ան լեցուած էր աստուածային «այր լի շնորհօք եւ զօրութեամբ, անձէր արուեստս եւ նշանս մեծամեծս ի ժողովրդեանն» (Գործք 6.8): Քարոզած է Քրիստոսը, այդ պատճառով արտասահմանէն եկած հրեաները Ստեփանոս Նախավկային դէմ զրգռած են Երուսաղէմի հրեայ ժողովուրդը, քահանաներն ու օրէնսդիրները եւ զինք յանձնած բարձրագոյն ատեանին: Չինք քարկոծելով սպաննած են Երուսաղէմի մօտակայքը՝ Յեռազային, անոր մատուցները տեղափոխուած են Վենետիկ եւ դրուած Տ. Georgio կղզիին Մայր եկեղեցիին մէջ, ուր եւ ամէն տարի կը տօնուի սուրբին յիշատակը:

Հայ Եկեղեցին Ս. Ստեփանոս Նախավկայի յիշատակը կը նշէ Աւագ տօներու հետ՝ Դեկտեմբեր 25ին, կամ յաջորդ օրը (եթէ Դեկտեմբեր 25ը կիրակի է կամ պահոց է): Անցեալին Ստեփանոս Նախավկայի մատուցները գտնուած են Հայաստանի բազմաթիւ վանքերու եւ եկեղեցիներու մէջ, իր անունով վանքեր ու մատուռներ կառուցուած են Հայաչխարհի զանազան վայրերու մէջ, որոնցմէ նշանաւոր են Զուգայի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի եւ Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքերը:

²⁶ Ս. Գէորգ Զօրավար, Գ.-Դ. դարերու վկայ, Հայ Առաքելական Եկեղեցիի տօնելի սուրբերէն: Հասակ առած է քրիստոնեայ ընտանիքի մէջ: Չինուորագրուելով, իր անօրինակ արիութեան եւ իմաստութեան շնորհիւ հռոմէացի Դիոկղետիանոս կայսրի օրօք (284-306) հասած է զօրավարի աստիճանի: Երբ սկսած են քրիստոնեաներու

դէմ հալածանքները, Գէորգ պատուած է քաղաքին հրապարակին մէջ կախուած ընդ-
դէմ քրիստոնէութեան արքունական հրովարտակր: Այդ արարքին համար, ենթար-
կուած է շարժարանքներու, սակայն ոչ միայն չէ ուրացած հաւատքը, այլև Տէրու-
նական խօսքով քաջայերած Հայրենակիցները՝ կոչելով չմասնալ անոնցմէ, ովքեր ի
զօրու են մարմինը մեռցնել, բայց ո՛չ հոգին:

Բազմաթիւ աւանդութիւններ հիւսուած են Ս. Գէորգի մասին, որոնցմէ մէկուն հա-
մաձայն ան վիշապն սպաննելով, ազատած է կոյս մը: Ընդհանրապէս ընկալուած է
իրբև վիշապասպան սուրբ:

Ս. Գէորգի անունով եկեղեցիներ ունին նւ հայերը նւ եւրոպացիք: Հայ եկեղեցին
անոր յիշատակը կը տօնէ Սալվերացի երկրորդ Կիրակիին յաջորդող Շաբաթ օրը:

²⁷ Ս. Գէորգ Զօրավարի մասունքներ պահպանուած են Հայաստանի բազմաթիւ եկեղե-
ցիներու եւ վանքներու մէջ, տրուած ըլլալով, որ Ս. Գէորգ ամէնէն ժողովրդական
սուրբերէն մէկն է: Անոր մասունքները գտնուած են իր յիշատակին կառուցուած
վանքերու եւ եկեղեցիներու, ինչպէս նաեւ զանազան սուրբերու անունը կրող սրբա-
րաններու մէջ: Յայտնի են՝ Մուղնիի Ս. Գէորգ, Գոմաց կամ Տատրակարնակ Ս.
Աստուածածնի (Վան-Վասպուրական), Լիւս Անապատի Ս. Գէորգ, Ս. Էջմիածնի, Ղուլէ
Ս. Գէորգ (Պարբերգ), Զոջգուլի Ս. Գէորգ Վանք (Վան-Վասպուրական) եւ այլ
վանքերու մէջ պահուող Ս. Գէորգի մասունքները: Ուշագրաւ է, որ ԺԷ դարուն
Հալէպի մէջ նոյնպէս, հայ մարդը պահպանելով Հայրենի երկրին դարաւոր աւան-
դոյթները, փորձած է նոր ընակավայրին մէջ ստեղծել հաւատքի եւ պաշտամունքի
այն հարազատ միջավայրը, որ պիտի ըլլար իր հաւատքի ապաւէնը: Անոր վառ օրի-
նակներէն մէկը կը հանդիսանայ Ս. Գէորգի մասունքը պարունակող մասնախաչը:

²⁸ Թէոդորոսի նահատակութեան թուականը տարբեր աղբիւրներու մէջ տարբեր կը
նշուի: Հայոց Նոր Վկաները (1155-1843) (աշխատութեամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հ.
Աճառեանի, Վաղարշապատ, Տպ-Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1903, էջ 11) գիրքին մէջ
ենթադրարար 1156 կամ 1157 թուականը կը նշուի: Չամչեան (Պատմութիւն Հայոց,
Հոր. Գ., Վենետիկ 1786, էջ 178), այս վկային մասին կը խօսի 1204ի դէպքերը
շարադրելէ ետք, ըսելով թէ նահատակութիւնը տեղի ունեցած է 40-50 տարի առաջ,
Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսութեան տարիներուն: Ըստ առաջնոյն՝ (1204էն 40-50 տա-
րի առաջ) Թէոդորոսը պէտք է նահատակուած ըլլայ մօտաւորապէս 1155-65ի միջեւ,
որ կը համապատասխանէ Հայոց Նոր Վկաներու նշած թուականին: Երկրորդ տուեա-
լը, որ կը վերաբերի Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսութեան տարիներուն, աւելի ուշ է՝
1173-93: Յովհաննէս Սեբաստացին իր Պատմութիւնի մէջ Թէոդորոսի նահատակու-
թեան քանի մը թուական կու տայ, նախ՝ 1139, ապա՝ 1149, մինչ Սեբաստիոյ մէջ պահ-
ուող մասունքներու նկարագրութեան բաժնին մէջ նաեւ՝ 1387, որ հաւանաբար սխալ-
մունքի արդիւնք է, եւ պէտք է ըլլայ՝ 1187: Օրմանեան (Ազգապատում, 1396) Թէոդո-
րոսի նահատակութեան թուականին համար հիմք ընդունած է Հայոց Նոր Վկաներու
տուեալները: Փաստօրէն մեր կողմէ ներկայացուող մասնախաչի վրայի արձանագ-
րութեան մէջ նշուած է Թէոդորոսի նահատակութեան ստոյգ թուականը՝ 1187:

²⁹ Յակոբ Մծբնացի համաքրիստոնէական սուրբ է: Երիտասարդ տարիքէն ինքզինք
նուիրած է ճգնաղական-աղօթանուէր կեանքի: Ըստ Հայոց Ճառքնախրներու՝ Գրիգոր
Ա. Ըուսաւորիին հօրաբորջ որդին էր ան, պարթեական տոհմէ: Ըստ վկայա-
բանութեան, Հայոց Մեծն Խոսրով Ա. (211-259) թագաւորին սպանութենէն ետք, դայ-
եակին կողմէ տարուած է Կեսարիա, ուր եւ կրթուած է քրիստոնէական հաւատքով:
Ապա քոյրը զինք տարած է Պարսկաստան, ուր ապրած է արքունիքին մէջ: Յետա-
գալին ընտրելով ճգնակեացութիւնը մտած է Մծբնի վանքերէն մէկը՝ Մարուզէ
Ճգնաւորի մօտ: Փորձած է բարձրանայ Արարատ լեռը՝ Նոյեան տապանը գտնելու,
բայց Մասիս լանջերուն յոգնած-ննջած է: Ըստ աւանդութեան Աստուծոյ հրեշտակը
անոր մատուցած է տապանէն կտոր մը, ուր եւ հիմնուած է Ակոռիի Ս. Յակոբ վանքը:

այստեղ ալ պահուած են Յակոբ Մծրնայ Հայրապետի մատին ոսկորք եւ տապանի փայտի կտորը՝ իրարու շղթայով ամրացուած: Այժմ Յակոբ Մծրնացիի Աջը, Նոյեան տապանի փայտի կտորին հետ կը պահուի Ս. Էջմիածնի վանքին մէջ: Յակոբ Մծրնացի 338ին կազմակերպած է Պարսից արքայ Շապուհ Բ-ի զօրքերէն պաշարուած Մծրինի 70օրեայ պաշտպանութիւնը: Կ'ենթադրուի որ մասնակցած է Նիկիոյ Տիեզերական ժողովին (325): Աւանդութիւններու համաձայն, հրաշքներ զօրծած է, բուժած է անդամաւորքներ, յարութիւն տուած մեռած մանկան եւն.:

Հայ եկեղեցին Յակոբ Մծրնայ Հայրապետին յիշատակը կը տօնէ Յիսնակաց երրորդ Կիրակիին յաջորդող շաբաթ օրը: Հայ ժողովուրդի մէջ ամէնէն սիրուած սուրբերէն է ան: Անոր յիշատակին հիմնուած են վանքեր եւ եկեղեցիներ, իսկ մասունքները տարածուած են բազմաթիւ սրբարավայրերու մէջ:

³⁰ Յակոբոս Տեառնեղբայրը Յիսուսի եօթանասուն աշակերտներէն է, Թաղէոս առաքելային եղբայրը, ծնած է Գալիլիա: Կոչուած է Յակոբոս Կրտսեր՝ ի տարբերութիւն Յակոբոս Աւագ կամ Երէց առաքեալի: Յակոբոս սուրբ էր ծննդեան օրէն եւ այդ պատճառով միայն անոր թույլատրուած էր մտնել Երուսաղէմի տաճարի սրբարանը՝ ժողովուրդին համար Աստուծոյ աղօթելու: Եղած է Երուսաղէմի Մայր Եկեղեցիի առաջին եպիսկոպոսը: Քարոզած է Եգիպտոսի եւ Պաղեստինի մէջ, նահատակուած է 63ին՝ քարոզած առեն: Աւանդութեան համաձայն Հերովդէսի հրամանով 44ին Երուսաղէմի մէջ գլխատուած Յակոբոս Աւագին գլուխը յանձնուած է Յակոբոս Տեառնեղբոր, որ գլուխը թաղած է իր տան պարտէզին մէջ: Այս տան տեղը կառուցուած է Երուսաղէմի Հայկական Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարը, ուր ցայսօր ի ցոյց կը դրուի Յակոբոսի գլխուն գերեզմանը, այսինքն՝ գլխադիրը:

Հայ Եկեղեցին Յակոբոս Առաքեալի յիշատակը կը տօնէ Աստուածածնի վերափոխման երրորդ Կիրակիին յաջորդող շաբաթ օրը՝ Շմաւոն (Միմոն) առաքեալի հետ: Յակոբոս Տեառնեղբոր մասունքները անցեալին պահպանուած են Մեծոփայ վանքին, Սաղմոսավանքին եւ Ս. Էջմիածնի վանքին մէջ:

³¹ Բառնարայ առաքեալը Յիսուսի կրտսեր աշակերտներէն էր: Անոր մատին ակնարկութիւն կայ Աստուածաշունչի մէջ՝ «Եւ Յովսէփ, որ կոչեցան Բառնարայս յառաքելոց անախ, (որ քարգմանի որդի մխիթարութեան)» (Գործք 4:36):

³² Ս. Երմոզայոս քահանայ, Երկու Բիւրքէն ազատուածներէն էր եւ կը մնար թաքստոցի մէջ: Հոգեւոր ուսուցիչը եղած է Պանթալէոն վկային (բժիշկ), որ հիւանդներ կը բժշկէր ազօթքով եւ Յիսուսի անունով: Մաքսիմիանոս կայսեր հրամանով, Երմոզայոս եւ իր ընկերները նահատակուած են, անօրինակ տանջանքներու ենթարկուելով:

³³ Հակառակ անոր որ թիւ 526 եւ 528ա երկու փոքր զարդախաչերը շղթայով մը իրար միացած են, սակայն ակնյայտ է, որ դօրծ ունինք երկու իրարմէ անջատ խաչերու հետ: Այդուհանդերձ, այս զոյգ խաչերը ունին շատ կարեւոր մէկ ընդհանրութիւն-երկուքն ալ պատկանած են միեւնոյն եկեղեցիին, թէ յատկապէս ո՞ր Ս. Յովհաննէս եկեղեցիին, դժուար է ըսել, քանի որ Հայաշխարհի մէջ այդ սուրբին անունով եկեղեցիները բազմաթիւ եղած են:

³⁴ Սասունցի Գասպարին եւ անոր ընտանիքի անդամներուն անուններուն կը հանդիպինք նաեւ Հայէպի դանձատան մէջ պահուող այլ առարկաներու, ինչպէս՝ 1802ին Հայէպ պատրաստուած արծաթէ բուրվառին, 1822ին արծաթէ կողքով Աւետարանին (1822) վրայ, որ կը վկայէ թէ բարեպաշտ այս ընտանիքը, պարբերաբար թանկագին նուէրներ մատուցած է տեղւոյն եկեղեցիներուն: Յատկանշական է, որ նշուած բոլոր առարկաները պատրաստուած են Հայէպի մէջ, յատկապէս տեղւոյն Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիներուն նուիրաբերելու նպատակով:

THE SACRED RELICS AND SACRED BOXES OF THE ZAREHIAN TREASURE
HOUSE OF ALEPPO
(Summary)

VARTY KESHISHIAN
Vartyk@armenia.com

The author sheds light on 13 relics and sacred vases which were salvaged and safeguarded in the Churches of Holy Forty Martyrs' (*Serpots Karasnits Mangants*) and St. Mary (*Sourp Asdvadzadzin*) of Aleppo and now constitute a precious part of the Zarehian Treasure House (*Zarehian Kantsadoun*) of Aleppo.

Keshishian assesses the historical, ecclesiastical and cultural value of these items in the context of the history of the Armenians of Aleppo, the Christian conceptualisation of saints and sanctity, and the reverence and worshipping that exists among Christians towards these sacred relics.

Among the items described are holy hands, crosses of different shapes and sizes, decorative ornaments of the altar and sacred boxes. The author details their inscriptions and motifs and traces their origins.

This collection presents different schools and styles of Armenian silversmithing and includes remarkable samples that extend from the 17th to 20th century. Though most items were produced in Aleppo, items of other Armenian-inhabited areas are abundant too. They raise unique interest since they represent different ethnographic groups and regions.

These items give an idea of both the high quality and the level of artisanship of goldsmithing and silversmithing in the different regions of Western Armenia and Cilicia.

In fact, the most significant part of the collection is the objects that belonged to the churches of Western Armenia and Cilicia which were rescued and brought to Aleppo by the Armenian genocide survivors with great sacrifice. Each of these items bears testimony to the ruined and deserted Armenian churches in Western Armenia and Cilicia.

Equally important are the relics produced in Aleppo as they represent high quality samples of Armenian silversmith artisans of Aleppo. The traditions of Armenian silversmith artisans were continued in Aleppo and further developed and enriched with new content and style, thanks to the Aleppine Armenian artisans who transformed this artisanry into an art.